

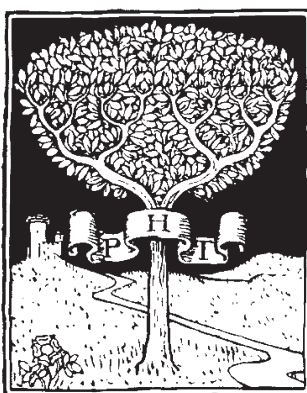

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

2021:2 • Årgång 117

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Hanna Enefalk

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2021:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Hanna Enefalk

KONTAKT

www.personhistoriskasamfundet.org

Redaktör: red@personhistoriskasamfundet.se, postadress: Hanna Enefalk, Institutionen för samhälls- och kulturvetenskap, Karlstads universitet, 651 88 Karlstad

Förfrågan om äldre nummer av PHT: info@personhistoriskasamfundet.se

Medlems- och prenumerantregister samt distribution: pht@personhistoriskasamfundet.se

Medlemsavgiften är 250 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7 eller bankgiro 245-1714.

Avisering av medlemsavgift sker under våren. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 250 kr plus porto.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Mia Ahlberg Milwertz, Stockholm

TRYCK

BrandFactory AB, Stockholm i november 2021.

Personhistorisk tidskrift välkomnar personhistoriskt relevanta artiklar av god vetenskaplig kvalitet, dock inte texter av renodlat genealogisk karaktär. Tidskriften tillämpar peer review. Manus levereras som redigerbara digitala filer till redaktören. Ev. illustrationer bör bestå av fritt tillgängligt material, eftersom tidskriften bara i undantagsfall kan betala för upphovsrätt. I de fall en författare vill använda upphovsrättsskyddat material åligger det honom eller henne att undersöka vem som innehar rättigheterna och kontakta denne. Honorar för medverkan utbetalas inte, men författare till artiklar erhåller kostnadsfritt tre exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt två exemplar. Tidskriften tar även emot recensionsexemplar av nyutkommen litteratur. Dessa skickas till redaktören på postadressen ovan.

Från redaktören

Redaktörens arbete liknar ofta ett pussel. Texter av olika format ska läggas ihop och resultatet ska bli om inte en sammanhängande bild, så under alla omständigheter inte större än ramarna! De senaste numren har dominerats av stora bitar i form av omfångsrika forskningsbaserade artiklar. I det här numret har jag glädjen att presentera ett större antal små bitar, nämligen en rad recensioner.

Anmälningarna behandlar som vanligt svenska publikationer om både kända och bortglömda livsöden, men ett par har mer internationella förtecken. Andreas Anderberg påminner, i sin anmälan av Fabian Nilssons engelskspråkiga böcker om svenskt hovliv, om att ”forskning om svenska förhållanden inte bara sker inom landets gränser eller enbart på svenska språket”. I anslutning till denna text ligger dessutom en recension av ett arbete som bara marginellt behandlar svenska förhållanden men som är tematiskt närliggande, Radys *The Habsburgs*.

Men vi bjuds naturligtvis också på spännande originalartiklar. Den tidigare överintendenten vid Nationalmuseum, Solfrid Söderlind, presenterar här första delen av två av en studie om den mytomspunna ”Stormor i Dalom” – prästhustrun Margareta Hansdotter, född 1594. Även den andra artikeln rör sig inom Vasatid. Genom Jan Brunius, f.d. förste arkivarie vid Riksarkivet, får vi möta en hårdhudad entreprenör: holländaren Willem van Wijk, som lyckades med konststycket att tjäna pengar under såväl Erik XIV som Johan III och hertig Karl.

Höstnumret avrundas med en kort rapport från Personhistoriska samfundets på grund av pandemin försenade årsmöte. Styrelsen hoppas att inom kort återgå till ordinarie verksamhet med föredrag och samkväm i samband med mötena. Med detta önskar jag en nöjsam läsning!

Hanna Enefalk

Innehåll

Artiklar

Solfrid Söderlind Stormor i Dalom:
En historiografi. Del I: Ett liv i kyrkans hägn 99

Jan Brunius Willem van Wijk:
En nederländsk entreprenör i 1500-talets Sverige 120

Recensioner

Michael Bejke Gunnar Broberg: *Mannen som ordnade naturen:
En biografi över Carl von Linné* 155

Cecilia Jonsson Gunnel Karlsson: *En kvinna i regeringen:
Statsrådet Ulla Lindströms liv och arbete* 158

Ulf Hamilton Sarah Jenny Dunsmore:
Jenny Lind: Historien om den svenska näktergalen
Ingela Tägil: *Näktergalen: En biografi över Jenny Lind* 164

Maria Sundström Elin Anna Labba: *Herrarna satte oss hit:
Om tvångsflyttningarna i Sverige* 169

Patrik Henriksson Martyn Rady: *The Habsburgs: To rule the world* 172

Andreas Anderberg Fabian Persson: *Survival and Revival in Sweden's
Court and Monarchy, 1718–1930* och *Women at the Early
Modern Swedish Court: Power, Risk, and Opportunity* 176

Bert Mårald Anne Brügge:
Ingrid Wallberg: Arkitekt och funktionalist 178

Åsa Karlsson Carina Burman: *Bellman. Biografen* 182

	Essäer och nyheter	
<i>Bo G Hall</i>	Årets svenska biografiutgivning	185
<i>Red.</i>	Personhistoriska samfundets årsmöte 2021	187
	Medverkande i detta nummer	189
	Personregister	191

Stormor i Dalom: En historiografi

Del I: Ett liv i kyrkans hägn

Av Solfrid Söderlind

Margareta Hansdotter (1594–1657), kallad Stormor i Dalom, är en märklig gestalt i svensk personhistoria. Hon var gift med två prostar i Leksand och levde där närmare ett halvsekel. Hon tycks ha fött fjorton barn, av vilka de flesta överlevde till vuxen ålder. Dessutom hade hon ansvaret för den förste makens åtta överlevande barn i tidigare äktenskap. Ett antal av sönerna beklädde kyrkliga ämbeten medan flera döttrar blev prästfruar. Själv uppnådde hon en hög status i sin livstid genom att förena prästhus-truns upphöjda yttre ställning med de främsta kvinnliga egenskaper som kunde tänkas – rikedom på dygd och ett kapabelt moderskap för såväl de egna barnen som i överförd mening församlingens behövande.

Intresset för Stormor i Dalom har skiftat genom århundradena men aldrig varit helt frånvarande. Det kan uppfattas i dokument, utställningar och senare tiders forskning. Det blir bokstavligen synligt när man granskar omnämmanden i svenska dagstidningar från 1840 till idag. I statistiken över omnämmanden

i dagspressen märks de flesta träffarna från 1919 till 1933, då hon framställdes som en rashygienisk förebild. De senaste åren har en ny våg av intresse stigit upp, buret av forskning om rasbiologin, men även av kartläggningen av den mänskliga arvsmassan.¹

Vad beror detta på? Det finns en konstant genom århundradena, och det är genealogiska intressen. Men det omgivande samhället har även haft andra skäl att förnya intresset. I två artiklar kommer jag därför att behandla hur ”Stormors” gestalt tolkats över lång tid. Den första behandlar hennes jordeliv och den evangelisk-lutherska kyrkans tolkning av hennes betydelse intill slutet av 1700-talet. Den andra tar vid under 1800-talet då hennes gestalt började beskrivas och tolkas i sekulära sammanhang, bortom trons föreställningsvärldar.

Epitetet

En ofrånkomlig fråga är vem personen bakom epitetet Stormor i Dalom är. Genealogiska uppgifter har pekat ut två personer, båda hustrur till Leksandsprosten Elaus Terserus. Anna Daniels-

dotter (1570–1609) uppfattades av Andreas Rhyzelius i *Episcoposopia Sviogothica* (1752) som den ”rätta” Stormor i Dalom, men detta förekommer därefter bara i enstaka senare tolkningar. I övrigt tycks full enighet råda om att det är Margareta Hansdotter som är Stormor i Dalom.² Ett tidigt exempel är ättemedaljongerna i Västerås domkyrka som gjordes på uppdrag av dåvarande biskopen Samuel Troilius på 1750-talet, där Margareta benämns ”StorMor i Dalom”. Ett annat tidigt skriftligt belägg finns i likpredikan över ärkebiskop Samuel Troilius 1764, men omtalas där som en redan etablerad hederstitel.³

Den diskussion som förts har framställt det som om epitetet antingen använts om den ena eller den andra, men det kan mycket väl ha använts i livstiden för Terserus båda hustrur. Anna Danielsdotter dog redan 1609 och Margareta Hansdotter först 1657. Under den långa tidsrymden och den närmaste tiden därefter kan en hederstitel ha hunnit överflyttas från den tidigare prästhustrun till den senare. Det kan också ha förstärkts av att Samuel Troilius hundra år senare ville göra anspråk på epitetet för sin anmoder Margareta Hansdotters del för att korrigera Andreas Rhyzelius’ ett par år tidigare publicerade uppgift om Anna Danielsdotter.

I det följande kommer jag genomgående att behandla Stormor i Dalom som den historiska personen Margareta

Hansdotter, som på många ställen omnämns med andra tillnamn såsom Säbräzynthia eller Burea, ibland även i maskulin form (Bureus). Dessa häftar med traditionens makt vid hennes namn även idag, även om det får anses klarlagt att hon inte själv hörde till Bureätten eller skrev sig Säbräzynthia. Båda tillnamnen har uppstått som en följd av senare krönikörens egenintressen.⁴ Däremot förekommer Säbroensis (lat. av Säbrå) som markering av hennes härkomst i epitafiet över Elaus Terserus, vilket sattes upp i Leksands kyrka redan under Margaretas livstid.⁵

Epitetet Stormor i Dalom har tolkats olika genom seklerna. Det har knutits till förebildliga personliga egenskaper visade i ställningen som prästfru i ett för tiden viktigt område i riket och till ett bildligt moderskap i omsorgen om församlingens behövande, men även till det biologiska moderskapet.

Levnadsomständigheter

Samtida eller nära samtida dokument rörande Margareta Hansdotter är ytterst få. Födelseorten Säbrå (invid Härnösand) och dödsorten Leksand är oomstridda. Hennes livsspann sträckte sig över 63 år, från 1594 till 1657.⁶ Hennes far Hans Larsson (Johannes Laurentii, 1548–1603), farbror Engelbert Larsson (Engelbertus Laurentii, 1542–1621) och farfar Lars Svensson (Laurentius Svenonis, cirka 1507–1579), alla kyrkoherdar

i Säbrå, är väl dokumenterade.⁷ Det går också att säkerställa data om modern Anna Segersdotter (1560–1632) från Nänsjö, som efter att ha blivit änka gifte om sig 1608 med Olof Mårtensson (Olaus Martini, 1560–1624), kyrkoherde i Nordingrå.⁸

Margaretas födelse inträffade året efter Uppsala möte, alltså i en tid då prästeståndet samlats och beslutat om Sveriges framtida religiösa liv i en luthersk bekännelsekyrka. Hela Margaretas livslopp inföll under en period då prästeståndet hade ett avgörande inflytande över alla konungens undersåtar, från vaggan till graven.⁹ Utan att här gå närmare in på konungen själv som beskyddare av kyrkan och regent med Guds nåde räcker det med att påminna om Gustav II Adolfs roll i kristenhetens stora uppsplitande konflikt i Nord- och Mellaneuropa – det trettioåriga kriget.

Margareta var årsbarn med Gustav Adolf. Hennes andliga fostran ägde rum vid samma tid som hans, med framtiden utstakad alltifrån början, om än för en helt annan plats i samhället. Det fanns inte utrymme för religiöst tvivel eller fritänkande under uppväxten; uppfostran var inriktad mot att bli en god och from hustru till en kyrkans man.

Margareta hade flera syskon, av vilka brodern Jakob Hansson (Jacobus Johannis Zebrozyntius, 1582–1642) bör nämnas, eftersom han blev professor i Uppsala, hovpredikant hos Gustav II

Adolf från 1621, pastor primarius 1624 och slutligen biskop i Strängnäs. En annan bror, Christopher Hansson Zynth (1589–1655), har efterlämnat anteckningar som dokumenterar vissa data om familjen. Ur detta kan några saker dras fram som förtydligar ställning, inflytande och nätverk, men inga mer specifika detaljer rörande Margaretas uppväxt.¹⁰

År 1610 giftes Margareta bort med kyrkoherden i Leksand Elaus (Elof) Engelberti Terserus (1554–1617). Deras livs-
spann var lika långa, men med fyrtio års förskjutning. Det betyder att Margareta var sexton när hon trädde i brudstol, och Elaus var femtisex. Det betyder också att hon då ännu var en flicka, medan han var en äldre man med åtta överlevande barn i hemmet. Att förflyttas från dotterpositionen i en prästfamilj till rollen som kyrkoherdens hustru i Leksand innebar ett plötsligt krav på vuxet ansvarstagande för hushåll och många styvbarn. De äldsta av dem var inte mycket yngre än hon själv. Det innebar också ett byte av husbonde och förmyndare från far till make. De sju år Margareta var gift med Elaus Terserus födde hon dessutom sina första tre barn. När han dog i augusti 1617 satt hon i prästgården med elva barn, av vilka de äldsta styvbarnen närmade sig vuxen ålder.

En sådan situation måste lösas snabbt. Under sorgetiden (*tempus luctus*) kunde änkan enligt en halvsekelgammal praxis inte ingå nytt äktenskap. Men efterträd-

aren Uno Troili Troilius (1586–1664) var på plats våren 1618 och han gifte sig med Margareta 20 september samma år, den trettonde månaden efter Terserus död. Därmed var hon konserverad.¹¹

Församlingarna brukade måna om änkan och vilja utse den efterträdare som accepterade att gifta sig med henne. Leksand var ett regalt pastorat, vilket innebar att församlingen, domkapitlet och biskopen fick ge sina förslag till innehavare av ämbetet, men konungen fattade beslutet.¹² Det är känt att Leksands församling begärde Troilius till herde.¹³ Margareta var vid denna tidpunkt bara 24 år, ung även med den tidens mått. Uno Troilius var åtta år äldre. Det var alltså denna gång frågan om två vuxna människor, som båda vann mycket på att ingå äktenskap med varandra. Uno Troilius fick en högt eftertraktad kyrkoherdetjänst och en ung hustru på samma gång. Även Margareta hade något att vinna, nämligen bärgningen för sig själv och försörjningen av barnen.

Det andra äktenskapet varade till Margaretas död 1657. Med Uno Troilius fick hon elva barn,¹⁴ alltså inalles fjorton egna utöver de åtta styvbarnen. De tre barnkullar som är inblandade i historien är tillfredsställande dokumenterade. Några dog tidigt, men de flesta av hennes egna barn växte upp och förde slakten vidare genom ett stort antal egna söner och döttrar. Huvuddragen av barnens och barnbarnens livsöden är kända.

Det är ostridigt att Margareta växte upp i en inflytelserik luthersk prästfamilj, som byggt upp sin ställning i flera generationer. Hennes fortsatta liv följde de lutherska ideal som i medveten mot-sättning till katolska kyrkans celibatkrav satts upp för prästeståndet, ideal inom vilka prästhustrun hade en central roll som hustru och mor till många barn.¹⁵ Hennes förste man hade en gedigen utbildning, var en tid Johan III:s sekreterare, deltog i riksdagarna och tog emot besök av Gustav II Adolf i Leksand. Hennes andre man var också en lärd man, utbildad i Wittenberg, med tidigare tjänst hos biskopen i Västerås och år 1648 utnämnd till kontraktsprost i Österdalarna.¹⁶ Efterhand kom även hennes barn att befinna sig i centrum av det kyrkliga livet. De fem egna döttrarna giftes bort med präster, av vilka två blev biskopar. Två söner blev präster och en blev professor. Hennes första, andra och tredje krets blev genom giften och präst-ämbeten inflätade i en form av klerikal dynasti av betydelse för församling och stift, skola och universitet, konung och råd.

Margaretas hela liv kan beskrivas utifrån dessa släktförhållanden, med beaktande av kyrkans plats i såväl det dagliga livet som rikets styrelse. Det ger de yttre ramarna för hennes liv. Det går inte att dokumentera hennes inflytande över det andliga livet inom prästgården eller hur hon bedrev barnens fostran. Men likaväl

som prostens hustru bar nycklarna till hus och visthus var hon själv nyckeln till hur hushållet sköttes, barnens uppfostran gestaltades och församlingens väl och ve kunde ombesörjas.¹⁷ Här finns en orsak till att Margareta efterhand ges en identitet som skiljer ut henne från de flesta andra prästhustrur, nämligen att hon besatt ett särskilt stort mått av kristlig dygd.¹⁸ Den omsattes i hennes gärning för församlingens väl under fyrtiosju år, en enastående lång period av stabilitet i en tid av krig och oro. En annan orsak är de många barnen som inte bara överlevde till vuxen ålder utan även uppnådde framskjutna positioner, främst inom kyrkan. Denna faktor förstärktes efterhand genom att hennes barn i sin tur satte många avkomlingar till världen, vilka även de beklädde ämbeten inom eller utom kyrkan och fick många efterkommande.

Margareta har inte själv efterlämnat något bevarat skriftligt dokument som kan fylla ut beskrivningen, trots att vi kan utgå från att hon var såväl läs- som skrivkunnig.¹⁹ Hon var prosthustru i Leksand från unga år till sin död, med många sysslor och ansvar för en mängd barn. Varken vardag eller vilodag var ämnade att sätta pennan till pappret.

Döttrarna: giftasvuxna barn

Margaretas fem döttrar med Uno Troilius giftes bort i mycket unga år. Anna äktade vid 15 års ålder den 31 år äldre

kyrkoherden i Stora Kopparberget, Emfre(d) giftes vid 15 års ålder bort med den 46 år äldre kyrkoherden i Rättvik, Elisabeth var 14 år när hon trädde i brudstol med sin 19 år äldre styvbror, sedermera biskopen i Linköping Johannes Terserus, Sara ingick vid 17 års ålder äktenskap med den 14 år äldre kyrkoherden i Vingåker. Margareta, slutligen, vigdes vid 13 års ålder samman med den 33 år äldre kyrkoherden i Sala och dog senare samma år i barnsäng.

Vi kan med ledning av detta konstatera att Uno och Margareta gifte bort sina döttrar tidigt, möjligen i samband med deras fysiska könsmodnhet. Den kan ha varit en faktor att räkna med, bland annat därför att egen håg stämde i bäcken, men orsaken finner vi inte direkt uttalad i dokumenten. Historikern Daniel Larsson har undersökt vigselåldern vid 1600-talets slut med ett material som indikerar att giftermål normalt ingicks efter 20 års ålder.²⁰ Å andra sidan har historikern Malin Lennartsson i ett småländskt material studerat domkapitlets överväganden i fråga om unga trolovade och barnbrudar, där 13 år tycks ha bedömts som gräns för lovlighet.²¹ Jag har inte funnit någon specifik statistik över giftasåldern bland döttrar inom prästeståndet vid mitten av 1600-talet, och det är därför svårt att säkert bedöma om prästdöttrarna i Leksand behandlades på ett sätt som var avvikande för tiden och prästeståndet.

Det som enligt 1686 års kyrkolag var ”laglig och mogen” ålder kan har varit en etablerad praxis utgående från köns-mognaden och först i 1734 års lag preciserad genom stadgandet att en kvinna skulle ha fyllt 15 år.²² Men 1686 års kyrkolag framhåller också att föräldrar inte skulle missbruka sin myndighet i äktenskapssaker så att döttrarna tvingades ”at gifta sig med then the ey hafwa wilia.” Vid oenighet skulle barnen vända sig till sin själasörjare, och i nästa högre instans få sin sak prövad i domkapitlet.²³ Det är oklart om det fanns en etablerad praxis redan i mitten av seklet i händelse av oenighet mellan barn och föräldrar, i synnerhet mellan dotter och giftoman.

Ifråga om Margaretas och Unos fem döttrar är det svårt att se hur en sådan oenighet skulle ha behandlats. Den 13-åriga Margareta kan inte själv ha haft en talan ifråga om äktenskap med den 33 år äldre kyrkoherden i Sala. Inte heller Anna eller Emfred, som även de sammanvigdes med 31 respektive 46 år äldre kyrkoherdar inom Västerås stift, kan ha deltagit i ett rådslag inför beslut. Föräldrarnas utgångspunkt bör dock ha varit att finna de bästa männen till sina döttrar, och dessa var kyrkoherdar som naturligen nått en högre ålder. Döttrarnas öden var ju också upprepningar av Margaretas egen historia, och det är möjligt att hon själv fann makens beslut rimligt även när det gällde döttrarna Elisabeth och Margareta.

Margaretas porträtt

Från Margaretas egen livstid finns inga beskrivningar av henne i text; alla bevarade omdömen om henne är skrivna efter hennes död. Däremot finns det två porträtt, och de spelar en roll även för tolkningen av hennes person.

Det mest kända av porträtten är målat i olja på duk av okänd konstnär.²⁴ Margareta framställs här i mer än halvfigur (höftstycke) i en lätt vridning till vänster. Hon blickar rätt mot betraktaren, håller vänstra handen på en bönbok och den högra framför kroppen. På det lilla, med grönt tyg klädda bordet vid hennes vänstra sida ligger även en citron, som i kristen ikonografi kan tolkas som en symbol för trogen kärlek. I höger hand håller hon en kvist. Den har uppfattats som en kvist av ett olivträd, alternativt myrten. Om det är en olivkvist kan den referera till såväl den kristna tron som freden, om det är myrten kan den referera till äktenskapet,²⁵ men i Gamla testamentets Jesaja 41:19 nämns såväl myrten som vildoliv som delar av Herrens plantering i öknen för att alla ska veta och förstå att det är Guds verk. Längre fram i Jesaja, 55:13, ska cypresser komma att växa istället för törne, och myrten istället för nässlor, såsom ett evigt och oförgämligt tecken på Guds plan för människan.

Ansiktet är detaljrikt och har tydliga särdrag. Teckningen av ögonpartiet, munnen och näsan är noggrant

utförd. Även hudfärg, underliggande ansiktsmuskulatur och hakans modellering bär prägel av omsorgsfulla iakttagelser. Porträttet ger intryck av en

strävan att avbilda särskilt ansiktet på ett naturtroget sätt för att hon skulle vara igenkännlig för sin tid – men också så att det ger en uppfattning om en

Porträtt av Margareta Hansdotter 1643. Okänd konstnär. Olja på duk.
Nationalmuseum (NMGrb 2053). Foto: Anna Danielsson/Nationalmuseum (allmän egendom).

person som framträder med värdighet och medvetenhet om sin ställning och roll.

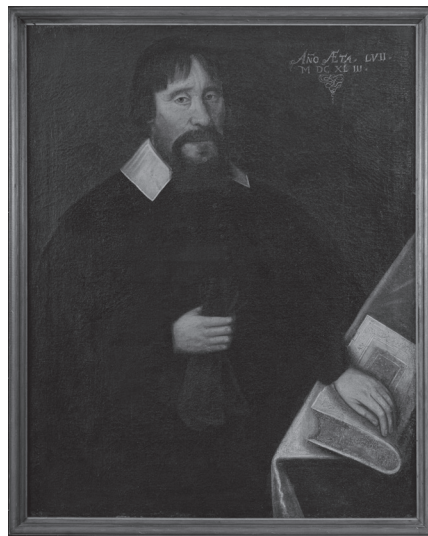
Det bildrum i vilket Margareta står avgränsas av en mörk oval försedd med en kant, vars syfte är att ge djupverkan.

*Malin Hising. Målning tillskriven Johan Friitz. Olja på duk. Västerås stad.
Foto Lasse Fredriksson (CC BY).*

Margareta Hansdotter och hennes make Uno Troilius 1643. Målningar tillskrivna Johan Frütz. Olja på duk. Privat ägo. Foto: Hansa Andersson.

Kanten skiftar diskret med en ljusare ton åt ena hållet för att antyda att det finns ljus som kommer från vänster, sett från betraktaren. Det stämmer med ljuset i porträttet, som kommer från Margaretas högra sida och lyser upp hennes ansikte, hals och händer. I de bruna ögonen finns reflexer från ljuskällan. Den neutralt mörkbruna fonden är försedd med en påskrift i rött, fördelad på två rader: "Anno ÆTA. L. M.DC. XL.III.", det vill säga utförd år 1643, i Margaretas femtionde levnadsår.

Margaretas dräkt, en svart överdel och en något ljusare, veckad kjol, är försedd med en starkt vit krage och ett veckat förkläde i tunt vitt tyg, som faller som fint linne. En svart hätta med

vitt starkt linnebräm sitter så att inget här kommer till synes. Den strikta dräkten kompletteras av ett luxuöst garnityr: en bred halskedja och två armband av samma typ med dubbel länk. Färgen är brunaktig och lyser inte som av guld.²⁶

Det är rimligt att reflektera över materialet, eftersom guldsmycken var ytterligt dyrbara och svårigen kunde tjäna som symbol för prästhustruns dygd och ödmjukhet. Kopparlänkar kunde ha varit billigare och lämpligare – det är ju också den metall som landskapet är känt för. Men i ett porträtt daterat 3 maj 1654, tillskrivet Johan Aureller d.ä., framställs kyrkoherdehustrun Barbara Cassiopaea med fem parallella pansarlänkar om halsen, vars material måste tolkas som

guld.²⁷ Och beträffande porträttet av biskop Johannes Rudbeckius hustru Magdalena (Malin) Hising från samma år, 1643, råder inget tvivel: hon är översållad av guld.²⁸

Biskopinnan bär ett flerradigt halsband och breda armlänkar av samma typ som Margareta. Till detta bär hon dessutom en lång, rikt arbetad kedja och en treradig länk om midjan. På händerna har hon fyra ringar med infattade stenar i olika färger. Margareta bär endast en ring med en infattad sten på högra handens ringfinger. Vad vi här bevittnar är en uppvisning av ståndssamhällets särskiljande i utstyrelsen, inte en uppvisning i fromhet och enkelhet. I denna jämförelse måste biskopinnan framstå som högst i rang, och det är guldet snarare än dräkt och hätta som skiljer dem åt.²⁹

Porträttet av Margareta har betraktats som ovanligt bland prästhustrur under 1600-talet med tanke på att det är ett höftstycke. Sven Wallerstedt, Per Ribbing och Peter Sjölund hänvisar till Gunnar Ekströms *Västerås stifts herdaminne* (1971), i vars bilaga 14 målade porträtt av prästfruar i bröstbilsformat publicerats.³⁰ Men samtliga reproduktioner är hårt beskurna i förhållande till originalen, som i flera fall är just höftstycken. Konsthistorikern Karl Erik Steneberg visade i sitt inflytelserika verk *Kristinatidens måleri* (1955) att det förekommer andra målade höftstycken av

prästhustrur, däribland Kerstin Siggesdotter (1634), Barbara Cassiopaea (1654) och Margareta Gestrinus (1654), för att inte tala om Magdalena Hising (1643), vars porträtt har nästan identiska mått som Margareta Hansdotters.³¹ Därutöver tillkommer familjeporträtt, framförallt i epitafiemåleriet, där prästhustrun kunde framträda i olika utsnitt jämte mannen och barnen. Att porträttet av Margareta Hansdotter är ett höftstycke kan därför inte ses som unikt eller helt ovanligt, även om bröstbilderna är fler.

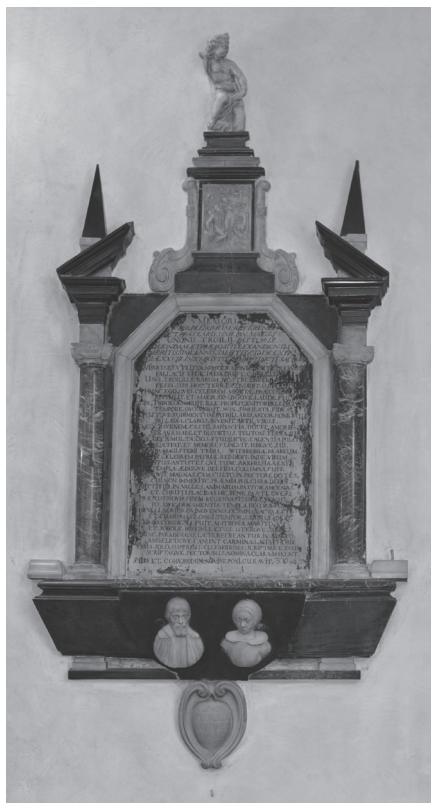
Karl Erik Steneberg presenterade i *Kristinatidens måleri* även två pendangporträtt av Uno Troilius och Margareta Hansdotter, daterade 1643.³² Dessa porträtt har alltid varit i privat ägo. De har visserligen varit registrerade på Svenska porträttarkivet sedan 1923, men inte visats i offentliga sammanhang och har därmed inte påverkat uppfattningen om Margaretas yttre genom reproduktioner eller utställningar.

Steneberg sätter in pendangporträtten i ett konsthistoriskt sammanhang, i vilket de stilistiska dragen genom jämförelse av liknande porträtt tillkomna i Västerås stift vid samma tid nyttjas för att peka ut Johan Friitz som trolig upphovsman.³³ Friitz arbetade med uppdrag i Dalakyrkorna Gagnef (målade predikstol 1650) och Stora Tuna (ramen kring ett Gustav Adolfs-porträtt 1643). Steneberg har ringat in Friitz individuella stil genom tillskrivna porträtt av Carl Bon-

de (cirka 1642), Peder Olofsson och hans hustru Kerstin Siggesdotter (1634) samt biskop Johannes Rudbeckius och hans andra hustru, den ovannämnda Magdalena Hising (1643).

Det som är av intresse här när det gäller Johan Friitz är att han var verksam som konstnär i Västerås stift och har signerat åtminstone två verk i kyrkor i Dalarna. Det arbete han signerade i Stora

Epitafium i Leksands kyrka över Uno Troilius och Margareta Hansdotter. Foto: Wikimedia Commons 2013 (CC BY-SA).

Tuna utfördes samma år som porträtten av Uno Troilius och Margareta Hansdotter målades, och det finns därmed en möjlighet att de kan ha utförts på plats i Leksand.

Till skillnad från det första porträttet av Margareta Hansdotter är det andra alltså relaterat till en känd och bevarad pendang av maken. De båda porträtten visar make och maka vända åt samma håll, med vänster hand i samma position. Margareta har samma klädsel som på det första porträttet, med undantag för att kjorteln är dunkelt röd. Uno Troilius bär en svart dräkt försedd med knappar och vit krage. Bakgrunden är neutral och påskrifterna är av samma typ och placerade på samma sätt i målningarnas övre högra hörn. Uno Troilius vilar sin hand på en bibel i pergamentsband, som ligger på ett tygklätt bord, och Margareta har, som det verkar, lagt sin hand direkt på bordet bredvid sig. Borden är snarlikt utförda och starkt frontaliserade, det vill säga avbildade i ett uppvikt perspektiv. I höger hand håller Uno Troilius ett par handskar, medan Margareta håller en kvist av oliv eller myrten i sin högra hand. Denna kvist är densamma som i det första porträttet, men det saknar övriga symboler (bönbok, citron). Inte heller garnityr och ring finns med här.

Med sitt allvarliga ansiktsuttryck framträder prästhustruns ansikte, inramat av vitt lin och svart hätta, som porträttets obestridliga centrum. Kvis-

ten i hennes hand har en symbolisk och förstärkande karaktär, men drar inte betraktarens intresse från ansiktet.

Epitafier

Ett epitafium fanns redan under Margaretas livstid uppsatt i Leksands kyrka, men var ägnat Elaus Terserus, hans första hustru och deras redan döda barn. Detta epitafium är jämförelsevis enkelt utfört med text på en svart kalkstens-tavla omramad av broskornament i grå stuck. Denna "liksten" berättar också att "MARGARETA SÄBROENSIS. MED SÖNERNE HANS, ELOFF, IACOB TERSERUS. THE LEFVA. ÄNNU AFF GUDZ BEHAAG OCH MISKUND".³⁴

Efter Uno Troilius död utfördes ett dyrbart epitafium i svart och vit marmor i Leksands kyrka som med latinsk stenstil berättar om Troilius och avslutningsvis även om Margareta och barnen: "EXIMIO. CONDIGNA. FUIT. MATRONA. MARITO. /ET. SOBOLE. INSIGNI. LÆTUS. UTERQVE. PARENS" [Hon var högvördig fru till en framstående make och bådadera var lyckliga föräldrar till en utmärkt avkomma].³⁵ Epitafiet avslutas nedtill med porträtt av makarna, utförda som bröstbilder i högrelief. Dessa är besläktade med de målade porträtten från 1643 men så att Margaretas gestalt har en lätt vridning inåt (heraldiskt) höger. Margaretas hätta och krage är desamma, men

halslänkarna saknas. Relieferna kan alltså betraktas som efterlikningar av porträtten, men Margaretas ansikte avviker tydligt från de tidigare porträtten. Det kan delvis förklaras med att vridningen av huvudet krävt en omgestaltning av ansiktet.

Likpredikan och gravskrift

Det har sagts att kyrkoherden i Falun och Stora Kopparberg, Petrus Jonæ Helsingius (1592–1663) skulle ha hållit likpredikan över Margareta Hansdotter vid hennes begravning 26 juli 1657. Domkyrkosysslomannen Lars Gustaf Sohlberg förde in denna uppgift i sin beskrivning om Västerås domkyrka 1834, och lät Helsingius i ett citat ur likpredikan inleda den "Stormor i Dalom är död, skall du ej gråta Leksands karl".³⁶ Sohlberg hänvisar direkt till Abraham Hülphers samlingar, som sedan sekelskiftet 1800 fanns i Västerås gymnasium. Där fanns även de anteckningar Hülphers gjorde under en insamlingsresa till Dalarna 1757, alltså jämnt hundra år efter Margareta Hansdotters död.³⁷ Denna likpredikan, och Helsingius som upphovsman till den, är senare omnämnd i Gunnar Ekströms *Västerås stifts herdaminne* 1971 med hänvisning till Hülphers samlingar. Den är inte registrerad i Kungliga bibliotekets register över likpredikningar, och har vid efterforskningar inte återfunnits i Västerås stadsbibliotek, där Hülphers samlingar idag är bevarade. Det signum

Ekström hänvisar till innehåller idag endast en handskriven genealogi, som dock kan vara ursprunget till uppgifterna. Här står nämligen beträffande Margareta, att ”probsten i Fahlun, Magister Pehr Hellsingius gjorde likpredikan, som han så började, Stor Mor i Dalom är död skall du intet gråta leksands Karl”.³⁸ Det betyder inte att likpredikan inte finns, men det är uppenbart att Sohlbergs och Ekströms uppgifter traderats av senare skribenter utan att likpredikan besetts.

En förbisedd gravskrift över Margareta Hansdotter, tryckt i Västerås 1657, har bevarats till vår tid. Skriften är tryckt i folio på fyra sidor. Titelbladet visar tydliga spår efter ett svärtat pappersomslag som senare tagits bort, något som kan iaktas i andra tryck av samma karaktär.³⁹ Titelbladet är mycket informationsrikt och ger upplysningar om Margareta som inte finns i andra källor – möjligen med reservation för likpredikan:

Ehreborne/ Gudfruchtige/ myckit Dygderijke och frome Matrona H. Margaretha Hans Dotter/ Then Ehrewyrdighe och Höglärde Herrens/ M. Unonis Troilii [...] käre Hustru/ trogne och förnufftighe Maka. Hwilken medh en lijffachtigh Troo/ oförskreckt Hopp/ och ett godt Samwett in uppå JEsu Christi Förtienst och Förskyllan/ salighen och rolighen/ effter swär Dödskamp/ i HErranom affsomnade uthi Lecksands Prästegårdh/ then II. Julii Klockan 9. Förmiddaghen Anno 1657.

när hon i thenna usle Werlden 63. Åhr 4. Månadher och 6. Daghar lefwat hade. Hwarss salighe Lekamen/ hederligh och medh all tilbörlich Ähra och Tienst/ bleff fordrat til sin hwilo=Kammar then [2]6 Julij Åhr Ejusdem. Gudh Alzmechtigh förlähne henne och oss allom medh henne en frögdefull Upståndelse/ på then ytterste Daghen/ tröste och hugswale hennes fordom käre Mann och Barn.

Titelbladet ger oss inte bara precisa uppgifter om Margaretas ålder och dödsstund, utan meddelar även att hon haft en svår döds kamp innan hon stilla avled i prästgården. Detta låter oss ana att hon avled efter en smärtsam sjukdom. Men allt ramas in av hennes osvikliga tro och hopp. Hennes liv på jorden har varit ett föredöme; hon beskrivs som gudfruktig, mycket dygderik och from. Men just dessa formuleringar är typiska för retoriken i likpredikningar och gravskrifter och kan inte uppfattas som specifika för Margareta utan snarare för prästhustrun som sådan. Konsthistorikern Karin Sidén har argumenterat för att det rör sig om en retorik som kan jämföras med den samtida porträttkonstens typer, som effektivt skulle förmedla ett intryck av en person som föredömligt representerar sitt stånd, sitt kön och sin ålder.⁴⁰ Det finns heller inget som jävar detta; porträtten av Margareta i livstiden är strama och allvarliga och visar fram symboler som står i harmoni med grav-

skriftens tal om den fromma och dygderika prästhustrun.

På andra sidan i skriften ser vi ett träsnitt av en kista på en draperad katafalk omramat av bibelställen och en försäkran om att "Här effter är tigh förwarat Rättferdigheetennes Crona". Därefter nämns hennes efterlämnade make och överlevande barn med en avslutande underskrift - "Dolentius quam Compositè Ericus Matthiae Gussarvius, Eccl. Lixand. Adj". Gravskriften är alltså utgiven av Ericus Matthiae Gussarvius (1622–1686), som samma år, 1657, blivit adjunkt hos prosten i Leksand.⁴¹

Denna andra sida, liksom den tredje och fjärde sidan som upptas av maken Mäster Unos långa gravkväde, en tillfällesdikt över Margareta, tycks vara mycket ovanlig för tidens gravskrifter.⁴² Genom maken får vi veta något om Margaretas lynne, som inte framkommer någon annanstans: "Och haar hafft itt gladlynt Sinne/ I all Rum /uthe och inne/ [...] Som haar mitt Huus wäl föreståt/ Och altijdh för migh glader gått". Kvädet bryts mitt itu av ett utrop satt med större typer - "För Sorg iagh näpligh lefwa kan!" Men hans egen jordevandring tog inte slut förrän sju år senare, då han efterträddes av sonen Samuel.

Herrans plantering

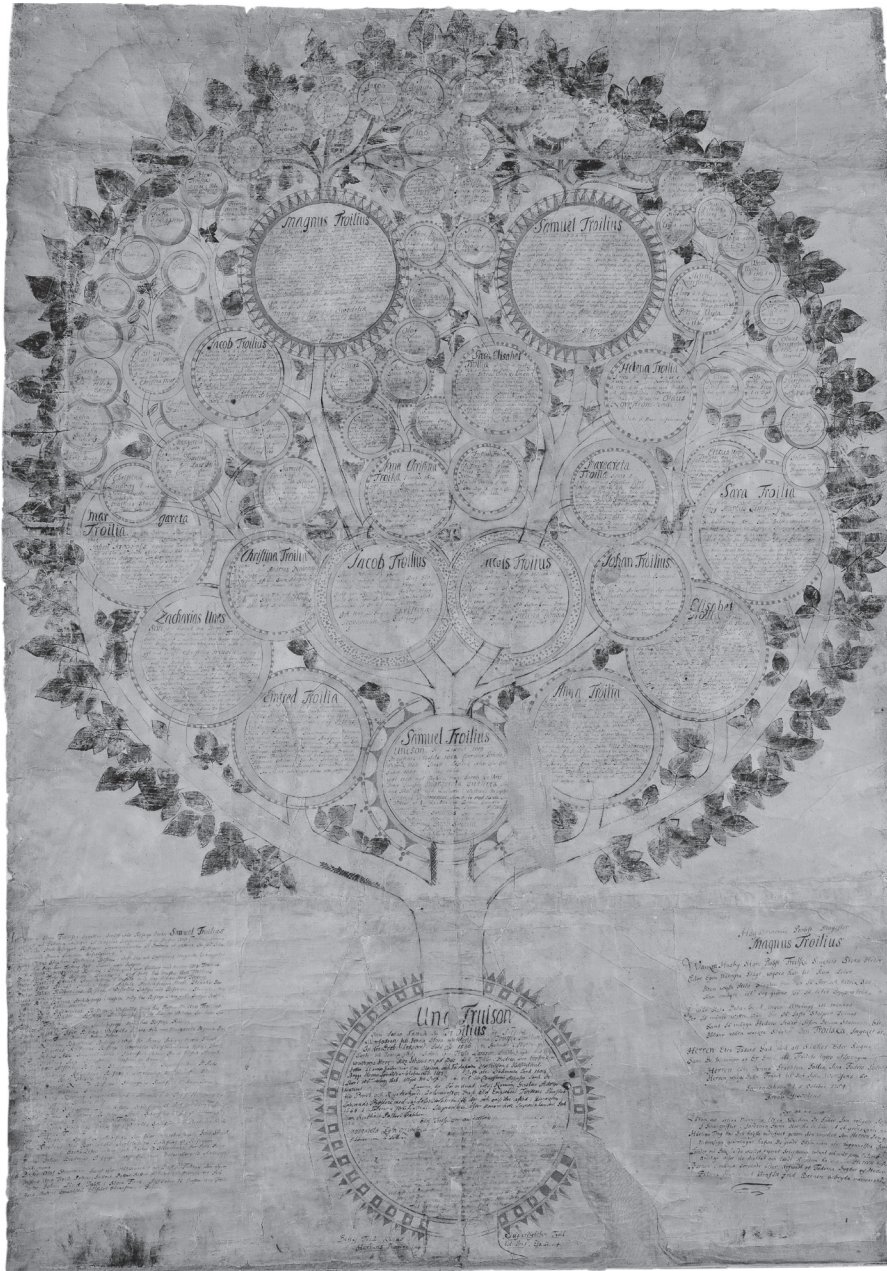
Det närmaste århundradet beskrivs Margareta återkommande med könsbundna attribut och egenskaper. En svit

av omnämmanden har - med undantag för Margareta Hansdotters likpredikan och gravskrift samt det släktträd jag kommer till nedan - granskats i artikeln av Wallerstedt, Ribbing och Sjölund samt av Vendela Sund.⁴³ Kyrkoherden i Falun, Johannes Rudbeckius, höll likpredikan över Uno Troilius 1664 och i denna omtalas Margareta Hansdotter som änka och sedan hustru, dygderik och hedervärd matrona.⁴⁴ En hävdateckning av Haquin Spegel 1707 använder orden syster, matrona, styvmor och svärmor, men nämner inte hennes namn. Terserus och Troilius, som nämns med namn och titlar, knyts i hans text samman inbördes genom sin relation till Margareta.⁴⁵ Den tidigare nämnda gruppen om femton medaljonger från andra hälften av 1750-talet som finns i sonsonen Samuel Troilius gravkor i Västerås domkyrka visar hans förfäder och nämner Margareta som Stormor.⁴⁶ Det är uppenbart att Samuel Troilius ville visa fram sin härkomst och samhörighet med namnkunniga förfäder.

Från samma tid som Västerås biskopens medaljonger härrör ett bevarat släktträd i privat ägo. Det är målat och skrivet 1754 och visar hur släktgrenar växt fram från Uno Troilius och Margareta Hansdotter och visar deras plats i ett storartat kristet byggnadsverk, i vilket kvinnan och mannen har sina förutbestämda platser och uppgifter.⁴⁷ Släktträd är snarlikt Johan Peringskiölds (1713)

Troiliska släktrådet. Gåva av Jacob Hesselius till Magnus Troilius 1754. Olja på duk.
Privat ägo. Foto: Hansa Andersson.

tryckta och graverade stamträd över Noak och hans söner; gravyren illustrerade den bibliska släktförgreningen i Gamla Testamentet och dess samband med Kristi börd med hjälp av stam, grenar, bladverk och frukter.⁴⁸

Släktträdet presenterar de grenar, prydda med blad och frukter, som växt fram från Uno Troilius, "sjelfva Stamfadren till denna stora och Högtförnäma Troiliska Familien". Vid trädets rot står till vänster "Detta Träd Kallas Herrans Plantering" och till höger "Rättfärdighetens Träd till Pris" med hänvisning till Jesaja 61:4-6, där de rättfärdiga, Herrens präster, Guds tjänare, skall återställa och bygga upp de platser som har legat öde släkte efter släkte. I den stora cirkeln – eller i det bibliska sammanhanget frukten – står Unos namn med stora bokstäver, följt av några rader om hans livsgärning. Därnedan finner vi texten om Margareta. Den blekta skriften har delvis fyllts i senare av en hand som har skrivit "Margareta Zaebrozyntia", och antalet barn uppges här vara elva.

Släktgrenarna presenteras i text inom cirklar, med namn på släkter som uppkommit ur respektive gren. I sonen Zacharias cirkel kan vi sålunda läsa att det vid denna tid finns långt över 260 efterkommande till honom och att det är "den drygaste gren af Denna Troilska Stammen" med bland andra Munckteller, Strömberger, Troilier, Brandrar, Arsenier, Pompar och Machliner (alla

släktnamn i plural). Men det finns också fristående text i nedre vänstra och högra hörnet. Där finner vi verser av Jakob Hesselius⁴⁹ riktade till den då femtioårige prosten Magnus Troilius i Husby,⁵⁰ mottagaren av släktträdet.

Högährwörde Probst Magister Magnus Troilius

Wackra Husby Store Probst, Troilska Slägtets Stora Heder/Eder Egen Närmsta Slägt wijses här til sina Leder/ Men wijsa Hela Slägten fram [i] en så Stor och talrik Säd/ Kan omöjli låt' sig giöras på så litet Pappers träd.

I wår Hela Dala=bygd ingen Ättelägg wi minnas/ Der så många wittre Män, Der så fasta Stolpar finnas/ Samt så många Heders Fruar såsom denna Stammen bär/ Ibland wåra wackra slägter[,] Den Troilska Smycket är.

Herren Edra Fäders Gud med all Sällhet Eder hugne!!/ Samt De blommor af Er Gren uti Trädets topp utsprugne!!/ Herren låte Denna fruchten Föllia Sina Fäders Spår!!/ Herren widge Detta Trädet til det sista Werldsens År!!

Ramsnäsholm d. 5 October 1754.

Jacob Hesselius

Släktträdet, medaljongerna i Västerås domkyrka och likpredikan över är-

kebiskopen Samuel Troilius visar hur ättlingarna under 1700-talet stolt lyfter fram sin härkomst och tillhörighet som en del i den kristenhetens uppbyggnad som skall ledas av Herrens präster. Uno Troilius är stamfadern och Margareta Hansdotter stammodern i den klerikala dynastin. Under halvtannat århundrade efter döden ses Margareta som en del av denna upphöjda del av kristenheten. Hon lovprisas för sina ideala egenskaper och förmåga att få trädet att blomstra.

Under Hesselius namnunderskrift finns en hänvisning till Syrak 44:1-15 som är en nyckeltext för att förstå släktträdet som Herrans plantering. Verserna 10-15 fångar essensen i trädet som bild och symbol:

Men för de heliga människorna, hwilkas rättfärdighet icke förgäten warder, är ett gott arf blifwet, samt med deras barn.

Deras efterkommande blefwo i förbundet, och för deras skull hafwa deras barnabarn blifwit ewinnerligen;

Och deras lof skall icke förgås.

De äro begrafne i frid; men deras namn lefwer ewinnerligen;

Folket talar om deras vishet,

Och församlingen förkunnar deras lof.⁵¹

Av detta kan vi förstå att trädet visar en sammansmältning av Herrans plantering i de bibliska texterna och

dess förverkligande i Uno Troilius och Margareta Hansdotter och deras efterkommande. Redan Margaretas porträtt från 1643 ger oss ett tecken om detta; hon håller en kvist av oliv eller myrten, växter som Gud, enligt Jesaja 44:19, låtit springa upp ur öknens torra land. Markarna är ett, och de är utgångspunkten för en kristen mission, inom vilken deras efterkommande har en given uppgift. Det är i detta sammanhang som döttrarnas tidiga giften bör betraktas; de är delar av den stora uppgiften att förnya och förmera Herrans plantering. I denna uppgift är även döttrarnas ålder avgörande, för ett tidigt ingånget äktenskap kan ge flera barn.

I Johan Fredrik Munckells *Westerås stifts herdaminne* 1844 kan vi läsa att Uno Troilius hade ett stort hushåll och att hans hus var en samlingsplats för "släktkära och äfwen lärda personer". Men därutöver nämner Munktell även att Uno Troilius delade sin egen tid mellan studier och "kroppsrörelser", att han ansåg att den ständigt läsande och skrivande sonen Samuel förkortade sin livstid genom stillasittande, och att han därför knackade på sonens dörr när han gick förbi med budskapet: "Mäster Samuel, kom ihog hustru och barn."⁵²

Den bild Muncktell ger av livet i prästgården och Uno Troilius som person är också en bild av Margaretas närmaste omgivning: en livlig miljö med stort hushåll och öppen dörr för besö-

kande. Men när Muncktell övergår till Margareta, förklarar han hennes epitets med hennes karaktär, inte hennes relationer: "Hon dog [...], saknad i hela Dallaget, der hon för sitt hederliga utseende och goda hjerta hedrades med namn af 'Stormoder i Dalom'." Muncktell för också vidare Sohlbergs citat ur Petrus Jonae Helsingius likpredikan. I Muncktells version möter prästen, som skulle hålla likpredikan över Margareta, på vägen vid Gagnef en bonde i veklagan. När prästen frågar varför, svarar bonden "Skulle jag icke gråta, då stormoder i Dalom är död?"⁵³ Anekdoten frammanar effektivt en bild av hennes betydelse för församlingen, och den förs därför vidare från generation till generation.

En älskad människa

Slutet på Margareta Hansdotters jordeliv var inledningen till en månghundraårig strävan att hålla hennes minne levande, först i en kristen föreställningsvärld, därefter i en profan värld. Vi känner knapphändigt hennes levnads yttre sammanhang och vi har karaktärsbeskrivningar och porträtt, som använts i vitt skilda syften. Men vid en närmare betraktelse framstår hon som en människa, om vilken vi fortfarande inte vet

något på djupet. Den starkaste förnimmelser av hennes person får vi nog ändå i begrundandet av hennes porträtt och den smärta som bryter fram i slutet av Mäster Unos gravkväde:

Gudh han tröste migh gamle Man
Hwad Sorg mitt Hierta griiper an
At iagh nu så oförmodha
Måst mista min Maka godha
Hwilken som war mitt trogne Råd
Ehwad Saak som iagh slogh uppå
O Jesu lindra thenna nödh
Som jag haar aff min Hustrus Död!⁵⁴

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Tack till Lena Dahlén, Eva-Lena Karlsson, Gertrud Nord och Emilia Ström på Nationalmuseum; Pia Letalick Rinaldi på Västerås stadsbibliotek; ATA; fotograf Hans "Hansa" Andersson, professor Stephan Borgehammar, Eva Munktell Davidson, docent Elisabet Göransson, docent Valborg Lindgärde, FD Margareta Nisser-Dalman samt Ulrika Nisser, professor Jonas Nordin, Leksands församling för bidrag och påpekanden.

Noter

- 1 Den hittills enda akademiska uppsats som helt koncentreras på Margareta Hansdotter är Sund, Vendela, 'Stormor i Dalom: Margaretha Hansdotter. En historiografisk studie av beskrivningar av en prostinna på 1600-talet'. Uppsats i kyrko- och missionsstudier *HT* 2019, Teologiska inst., Uppsala univ. Den går in på citat ur texter från 1600-talet och framåt som beskriver hennes karaktär. Sunds huvudintresse är vilken ställning prästfrun i allmänhet och Stormor i synnerhet hade, utgående från Hustavlans treståndsindelning samt med fokus på genus, klass och status. De senaste decennierna har en omfattande forskning kartlagt rasbiologins och rashygienens (eugenikens) idéhistoria och praktiker i Sverige. Denna forskning har även klarlagt användningen av Stormor i Dalom som ett verktyg för rasbiologin; referenser presenteras i den andra artikeln. Utanför akademien har den genetiska genealogin genom Peter Sjölund m.fl. tillfört forskningen om Stormor nya aspekter.
- 2 Hülphers, Abraham Abrahamsson, *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*, Västerås, 1762. Hülphers skriver (s. 117) att Anna Danielsson "i sin tid" kallades "Stor-Moder i Dalom" och refererar till Rhyzelius, Andreas, *Episcoposcopia Sviogothica*, Linköping 1752, s. 140; Wallerstedt, Sven, Ribbing, Per & Sjölund, Peter, 'Stormor i Dalom (Margareta Hansdotter): en aktad prästfrun med en intressant heders-titel', *Släkt och hävd (Stockholm)*, 2018:3, s. 66-79, för ett antingen-eller-resonemang om detta.
- 3 "StorModer i Dalom kallad och med thet namnet i wälsignad ihogkommelse ther ännu lefwande." Samuel Troilius likpredikan 1764: c. efter Wallerstedt, Ribbing & Sjölund 2018, s. 73, där även medaljongen finns avbildad.
- 4 Wallerstedt, Ribbing & Sjölund 2018, s. 66-79.
- 5 Boëthius, Gerda, Leksands kyrka. I: Boëthius, Gerda (red.), *Sveriges kyrkor: konsthistoriskt inventarium. Dalarne 1:1.*, Sthlm 1932, s. 31f.
- 6 Ekström, Gunnar, *Västerås stifts herdaminne 2:1 1600-talet*, Västerås stifts herdaminneskomm., Västerås, 1971, s. 874, anger 1592/93 med hänvisning till inskriften på porträttet 1 (se nedan), men anger på s. 219 att födelsedatum är 5 mars 1594. Szabad, Carl & Elgenstierna, Gustaf (red.), *Supplement till Den introducerade svenska adelns ättartavlor, ursprungligen utgivna av Gustaf Elgenstierna*, Sveriges släktforskarförbund, Solna, 2008, s. 1005, skriver 1592/93 efter Ekström. Jag kan inte se något fog för att datera födelsen efter påskriften på porträttet 1 och utgår från att hon föddes 5 mars 1594 med ledning av gravskriften över henne, där döden uppges ha inträffat 11 juli [1657] i en ålder av 63 år, 4 månader och 6 dagar.
- 7 Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne: bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning*, IV, Stockholm, Uppsala, 1926, s. 94ff.
- 8 Bygdén, s. 96; Wernstedt, Folke, 'Stormors i Dalom och biskop Jacobus Zäbräzynthius' moderne', *Släkt och hävd (Stockholm)*, 1953:2, s. 222-224; Skogsjö, Håkan, 'Nänsjösläkten', *Släkt och Hävd* 2018:3, s. 80-106.
- 9 Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Nordic Academic Press, Lund, 2004, s. 13-81, 147-183, ger en översikt över treståndsläran, fyrståndsläran och prästståndet under 1600-talet med särskild hänsyn till genus och relationen man och kvinna i allmänhet och inom prästståndet.
- 10 UUB, Christopher Hansson, Räkenskapsbok UUB X 255 k fol.; Söderhielm, Sixten, 'Stormors i Dalom moderne', *Släkt och hävd (Stockholm)*, 1952:2/3, s. 61-66.
- 11 Datum enligt [Rudbeckius, Johannes], *Christeligh lijk-predikan, hwilken widh en anseentligh och folk-rijk församlingh, aff åtskillige stånds-personer, utbi Lexands kyrkia, äbr efter Jesu Christi börd MDCLXIV. den 28 Februarii: tå then ehrewyrdige och höghlärde herren mag. Uno Troilius Guds församblings utbi Lexand fordorm trogne kyrkiobeerde, så och Öster-dalarnas berömlige prowest, nu mehra hoos Gudh saligh ... wederböriligen jordades och begrefts, bleff hällen aff superintendenten Johanne Rudbeckio, widh Fahlun och Stoorä Kopparberget pastore, och consistorii präside*, Upsala 1664; jfr Ekström 1971, s. 219; Söderlind, Nils, 'Sorgetiden som äktenskaps hinder i kyrklig praxis före 1686', *Forum Theologicum* 1957, s. 52-60; Hernroth, Uno, *Den konserverade änkan: en studie i prästerskapets äktenskapsbildning på 1600- och 1700-talet i Sverige*. Göteborg 1985, s. 28ff, 82-85, 92. Nådarsystemet stadgades i Prästerskapets privilegier först 1723. Att änkan inte borde gifta om sig

- förrän ett år efter sin makes död formulerades i Kyrkolagen 1686 15 kap. 24 §, men stadgades först i Giftermålsbalken i 1734 års lag (12 kap. 3 §). Tidpunkten för makarna Troilius äktenskap tyder dock på följsamhet mot en redan existerande praxis.
- 12 Lindström, Peter, *Prästval och politisk kultur 1650-1800*, Institutionen för historiska studier. Diss. Umeå : Umeå universitet, 2003, Umeå, 2003, s. 128-130. Lindström pekar på att prästänkan representerade prästgården och att församlingen ville gottgöra den avlidne kyrkoherdens genom henne bedrivna arbete för prästgårdens drift och underhåll. Men detta förutsatte att hon uppfattades som värdig och dygderik.
  - 13 Muncktell, Johan Fredric, *Westerås stifts herdaminne D. 2*, Wahlström & Låstbom, Upsala, 1844, s. 218.
  - 14 Elva barn enligt Rudbeckius 1664, tolv enligt Muncktell.
  - 15 Stadin 2004, s. 170-179.
  - 16 Muncktell 1844, 2, s. 215-217 (Terseus), 217-218 (Troilius); Ekström, s. 219 (Terseus), s. 873, 874 n. 2 (Troilius).
  - 17 Omfattningen av hushållet framgår av en visitation som Västerås biskopen Johannes Rudbeckius ska ha företagit 1628, i vilken prästbolet inventerades. Den citeras utan källhänvisning i Rönnegård, Sam, *Nyckeln och svärdet. Församling och kyrka i Leksand genom 800 år*. Falun 1968, s. 64f. Beträffande prästfruns roll, se Bexell, Oloph, 'Den fromma och flitiga församlingsmodern. Det svenska prästfruidealet omkring 1760-1850'. I: *Vid hans sida: Svenska prästfruar under 250 år - ideal och verklighet*. Red. Ulrika Lagerlöf Nilsson & Birgitta Meurling, Skellefteå 2015, s. 13-44, ssk 40; Stadin, s. 174ff.
  - 18 Bexell 2015, s. 18; Bergner, Barbro, 'Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden'. I: Österberg, Eva (red.), *Jämmerdal och fröjdesal: kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Atlantis, Sthlm, 1997, s. 71-124.
  - 19 Stadin 2004, s.180f.
  - 20 Larsson, Daniel, *Den dolda transitionen: om ett demografiskt brytningskede i det tidiga 1700-talets Sverige*, Diss., Göteborgs universitet, Göteborg 2006, kap. 5.
  - 21 Lennartsson, Malin, 'Barnhustrur eller mogna brudar?: Nya perspektiv på giftermålsmönster i svensk stormaktstid", *Scandia: tidskrift för historisk forskning*, 2012 (78):1, s. 86-127.
  - 22 KL 1686 15 kap § 5 "Så skal och hwarken Man eller Qwinna gifta sig, förr än the äre komne til Laglig och mogen ålder"; 1734 års lag, Giftermålsbalken 1 kap. 6 §; jfr Söderlind, Nils, "Lagha" ålder och "olika". Ett bidrag till äkten-skapsålderns historia', *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1967, s. 67-68.
  - 23 *Kyrko-Lag och Ordning* 1686 15 kap. § 6.
  - 24 Olja på duk, 103,5 x 85 cm, Nationalmuseum (NM), Gripsholmssamlingens inventarium, NMGrh 2053.
  - 25 Apostolos-Cappadona, Diane, *Dictionary of Christian art*, Continuum, New York, 1994.
  - 26 Welander-Berggren, Elsebeth (red.), *Sköna juveler: smycken från åtta sekel*, Nationalmuseum, Stockholm, 9 juni-15 oktober 2000, Nationalmuseum, Stockholm, 2000, kat.nr 51. (garnityr av guld).
  - 27 Steneberg, Karl Erik, *Kristinatidens måleri*, Allhem, Diss. Lund : Univ.,Malmö, 1955, pl. 18.
  - 28 Johan Friitz tillskriven: Malin Hising opd 1643, Västerås stad.
  - 29 Överflödsförordningarna reglerade klädedräkten; *Kongl. may:tz Stadga och Påbudh öfver åthskillige Oordningars afskaffande, inreette utbi Adelige samquämber, Märgongäfwor och Klädedrächter*, Stockholm 1644. Andersson, Eva I., 'Foreign Seductions: Sumptuary laws, consumption and national identity in early modern Sweden', *Fashionable encounters: perspectives and trends in textile and dress in the early modern Nordic world*. Oxford: Oxbow Books 2014, s. 15-29.
  - 30 Wallerstedt, Ribbing & Sjölund 2018, s. 67.
  - 31 Steneberg 1955, s. 50, pl. 16, 20, 22. Hisings porträtt mäter 102 x 78 cm.
  - 32 Steneberg 1955, pl. 17 a-b.
  - 33 Steneberg 1955 s. 50f.
  - 34 Boëthius 1932, s. 31. Hülphers 1762, s. 117, anger täljsten.
  - 35 Boëthius 1932, s. 33, s. 37, fig. 28. Översättning av docent Elisabet Göransson, CTR, Lunds universitet.

- 36 Sohlberg, Lars Gustaf, *Historisk beskrifning öfver domkyrkan i Westerås*. Västerås 1834, s. 53f. Muncktell 1844 nämner inte författarskapet till likpredikan i samband med Helsingius, s. 477-479.
- 37 I redigerad och tryckt form, se Abraham Hülphers 1762. Se även Legné, Mattias, Abraham Abrahamsson Hülphers och 1700-talets ordsbeskrivningar. Visby 2010.
- 38 Västerås stadsbibliotek, sign. Hü, Cd I, s. 94I, jfr Ekström 1971, s. 788.
- 39 Valborg Lindgärde, e-post 20200708.
- 40 Sidén, Karin, *Den ideala barndomen: Studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion*, Raster, Diss. Uppsala: univ., Sthlm 2001, s. 57.
- 41 [Ericus Matthiae Gussarvius], *Debita ara sepulchralis öfwer then Ehbreborne Gudfruchtige myckit Dygderijke och frome Matrona H. Margaretha Hans Dotter* [etc], Västerås 1657. Här använt i det exemplar som bevarats i Västerås stadsbibliotek, Abraham Hülphers samlingar, "Verser över enskilda personer". Ett annat exemplar på KB, Verser över enskilda, kort 58245. Gussarvius utnämndes slutligen till kyrkoherde i Ljusnarsberg 1669, se Muncktell 1944, 2, s. 83f. och Ekström 1971, s. 24f., 276, där gravskriften förtecknats. Överskriften "Debita ara sepulchralis" [Förlänat/donerat gravaltare/gravvård] kan därför tolkas som ett äreminne över Margareta, givet och sannolikt även bekostat av honom.
- 42 Valborg Lindgärde, e-post 20200708. Ang. likpredikningarnas struktur, se Stenberg, Göran, *Döden dikterar: En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talen*, Atlantis, Diss. Stockholm univ., Stockholm, 1998, s. 70-109.
- 43 Jfr not 1, Sund, Vendela, 2019, s. 13, 27-31; Wallerstedt, Ribbing & Sjölund 2018, s. 66-79.
- 44 Rudbeckius, Johannes, *Christeligh lijk-predikan, brwilken wiadh en anseenligh och folk-rijk församblingh, aff åtskillige ständs-personer, uthi Lexands kyrkia, åhr efter Jesu Christi börd MDCLXIV. den 28 Februarii: tå then ehrewyrdige och högblärde herren mag. Uno Troilius Guds församblings uthi Lexand fordom trogne kyrkiobeerde, så och Öster-dalarnas berömlige pröwest, nu mehra hoos Gudh saligh...* Uppsala, Henrich Curio., 1664. Johannes Rudbeckius d.y. efterträdde Petrus Jonae Helsingius som kyrkoherde i Falun 1663.
- 45 Spegel, Haquin, = *Then swenska kyrkio historian.=(Hg. Sp.)=Linköping. 1-2. 1708, 1707.= [Del 2] Andra delen utaf swenska kyrkio historian [...] uti Linköping år 1707 tryckt uti sal. Ephr. Kempes tryckeri.*
- 46 Sohlberg 1834, s. 54.
- 47 I katalogen *Utställning av genealogica* 10-18.IV. 1937, utg. Genealogiska samfundet i Finland, Helsingfors 1937, s. 3 och 65, reproduceras resp. listas ett annat stamträd över ätten von Troils svenska förfäder, även detta daterat 1754 och då bevarat i släktföreningen von Troils ägo. Utformningen är visuellt mera sammanhållen, men följer samma uppbyggnad som det här beskrivna och tyder på att trädet kan ha reproducerats flera gånger, eventuellt för de olika släktgrenarna.
- 48 Peringskiöld, Johan, *En book af menniskio-nes slächt, och Jesu Christi börd, eller Bibliskt slächt-register, från Adam til Jesu Christi heliga moder jungfru Maria, och hennes troläfwade man Joseph, med the förnämsta hufvud-slächters grenar*, Tryckt af Olof Enäus, Stockholm, 1713, plansch s. 9; Jfr Hellström, Peter, *Trees of Knowledge: Science and the Shape of Genealogy*, Diss, Uppsala Studies in History of Ideas 51, Uppsala: univ., Uppsala 2019, s. 168-169.
- 49 Gruvpredikanten i Falun, magister Jacob Hesselius (1690-1760).
- 50 Kontraktspastor och hovpredikant, magister Magnus Troilius (1704-1762).
- 51 Syrak 44:10-15 enligt "Karl XII:s bibel", d.v.s. *Biblia, thet är all then heliga skrift på swensko; efter konung Carl then tolfdes befallning medh förriga editioner jämnförd [...]. Stockholm, tryckt vthi sal. Henrich Keyzers tryckerij, åhr 1703.*
- 52 Muncktell 1844, 2, s. 217ff; nämner att sonen Samuel började biträda Uno Troilius 1659, alltså efter Margaretas död. Jfr Stadin 2004, s. 164f., om Petrus Jonae Angermannus syn (1605) på nyttan med prästernas kroppsarbete.
- 53 Båda citaten från Muncktell 1844, 2, s. 218; fr Sohlberg 1834, s. 54. Jfr Wallerstedt, Ribbing & Sjölund 2018, s. 74; Sund, Vendela, 2019, s. 39.
- 54 [Gussarvius], 1657, s. 3, "Moesti [=Maesti] lamenta Mariti: ["Den sorgsne makens klago-sånger" = av Uno Troilius].

Willem van Wijk: En nederländsk entreprenör i 1500-talets Sverige

Av Jan Brunius

Johan III har i eftervärldens ögon har ofta setts som den slösaktiga monarken som med ständiga krig och omfattande slottsbyggen raserade de svenska statsfinanserna, en bild som nog måste anses som korrekt i sina huvuddrag enligt de historiker som skrivit hans biografi.¹ För åren 1573 och 1582 finns två rikshuvudböcker bevarade, sammanställningar som uppgjordes i kammaren över kronans årliga inkomster och utgifter. Historikern Birgitta Odén som analyserat de två riksböckerna, menar att de bekräftar bilden av en mycket svår finansiell situation för kronan i början av 1580-talet. Det enda område som inte följer den negativa utvecklingen är inkomsterna från bergsbruket. En detaljerad analys av dessa inkomster mellan 1573 och 1582 visar mer än en tredubbling av intäkterna räknat i daler. Odén ser detta som resultatet av nya och framgångsrika initiativ genom att förvaltningen av bergverken centraliserades och tekniska förbättringar i bergsbruket gjordes. För kopparhanteringen ledde ansträngningarna till en ökad produktion, samtidigt som priset

på koppar steg under samma tid. Också järnproduktionen ökade men prisutvecklingen var där mer stillastående.²

Ett led i försöken att förbättra det kritiska läget i statsfinanserna var kungens beslut 1580 att införa ett statligt monopol på all kopparhandel, ett kopparköp, som det kallades med samtidens term. Kopparköpet visade sig vara en god affär för kronan och kom att fortsätta fram till 1588, då det avvecklades. Samtidigt med kopparköpet infördes även ett motsvarande järnmonopol, en centraliserad styrning av kronans olika järnbruk och järnhandeln i allmänhet. Den som fick ledningen över detta stora projekt var den nederländske storköpmannen Willem van Wijk, som varit verksam i Sverige sedan 1560-talet.³ Skälet att van Wijk ställdes i spetsen för järnmonopolet är okänt, och han avsattes från sin tjänst redan efter fyra år. Medan kopparköpet har behandlats ingående av Odén, har järnmonopolet inte alls granskats närmare.⁴ van Wijks tidigare verksamhet under Erik XIV och hertig Karl är praktiskt taget utforskad liksom också hans senare karriär på 1590-talet.

Endast några få forskare har sysslat med hela hans verksamhet i Sverige, Birgitta Lager i en kortfattad lexikonartikel och Birgitta Odén i flera olika arbeten om 1500-talets historia. Det är främst hans tid som ansvarig för järnmonopolet 1580–84 som historiker intresserat sig för, Björn Helmfrid för Finspång och Östergötland, E.W. Dahlgren för bruken i Uppland och Alfred Jansson för hans tid vid Nacka bruk. Karl Kilbom har behandlat honom i samband med valloninvandringens historia, Bertil Boethius i sitt översiktsarbete om bergshanteringens arbetare. Historikern Maj-Britt Nergård som senast sysslat med van Wijk som en entreprenör, bygger sitt arbete främst på tidigare forskare och har inte själv gått igenom det bevarade källmaterialet.⁵

Mot bakgrund av den begränsade forskning som hittills ägt rum har detta arbete tillkommit. Avsikten är att på basis av de samlade källorna ge en mer ingående bild av den nederländske storköpmannens verksamhet i Sverige från 1560-talet fram till hans död 1597. Framställningen baseras på ett omfattande källmaterial som finns bevarat från van Wijks arbete, främst de räkenskaper som han ingav till kammaren och som därför bevarats men också många uppgifter i fogderäkenskaperna från de olika kronobruken. Ett viktigt källmaterial är också de många brev till och om van Wijk som ingår i riksregistraturet

och hertig Karls registratur. Däremot är uppgifter om hans handelskontakter i Nederländerna och notiserna om hans privata liv i Stockholm mycket begränsade.⁶

Från Nederländerna till Erik XIV

En rad nederländska köpmän fick kontakt med Erik XIV i samband med hans stora inköp till kröningen och frieriet i England på 1560-talet och de visade också intresse för östersjöhandeln under den nye kungen. När svenskarna i september 1565 under nordiska sjuårskriget erövrade Varberg från danskarna, fick Sverige för första gången en hamn i väster. Erik XIV beslöt att inrätta ett varuhus i Varberg som en importcentral för varor från Västeuropa, som salt, kryddor och vin. Holländarna var särskilt intresserade av så kallade Narvavaror, det vill säga ryska produkter som vax, talg, hudar, skinn och hampa. Namnet kom sig av att narvavarorna beslagtogs från fartyg på väg till Narva som kapats av svenska fartyg. Narvavaror och svenska produkter skulle nu landvägen transporteras till Varberg för försäljning till utländska köpmän. Varbergshandeln blev emellertid ingen framgång, då transportererna blev försenade och varorna inte kom fram som planerat. Endast enstaka utländska skepp anlöpte Varberg på grund av krigshändelserna. Bortsett från det första året, 1566, förblev inköpen i Varberg obetydliga. Möjligheterna för kronans handel

försvann definitivt när staden återtog av danskarna på senhösten 1569.⁷

Kungen såg också en möjlighet att via Varberg införskaffa vapen och legotrupper från Tyskland och Frankrike som behövdes för det fortsatta kriget. Två franska kaptener hade besökt kungen och erbjudit sig att anskaffa franskt krigsfolk. Pontus De la Gardie, en fransk militär som nyligen kommit i svensk tjänst, skickades till Frankrike 1566 för att värva trupper för svenska kronan.⁸ Han besökte då Amsterdam och fick då kontakt med köpmannen Willem van Wijk. Denne omnämns som köpman i Antwerpen mellan 1566 och 1571, även om han troligen inte var borgare i staden. Uppgifter om hans verksamhet tyder på att han haft handelsförbindelser med östersjöområdet, eftersom han handlade med skinn och järn.⁹ I ett odaterat brev på holländska till Erik XIV berättade van Wijk att han inkvarterat De la Gardie och hans folk i sitt eget hem i Antwerpen, eftersom han inte ville avslöja det svenska besöket för de många kunnskapare som kungen av Danmark hade där, den svenska kungens huvudmotståndare i sjuårskriget. De la Gardie vände sig i ett brev skrivet den 24 mars 1566 i Vlissingen i Holland till van Wijk med begäran om lån för att bekosta överskeppning och inkvartering av franska trupper från Vlissingen och Antwerpen till Varberg. De la Gardie hade fått veta att sändebud från danska

kungen var på väg hem från Frankrike och förhandlade med de två kaptenerna att utrusta skepp och försöka kapa de danska skeppen.¹⁰

Kungen utfärdade den 30 maj en instruktion för De la Gardie och adelsmannen Joakim Grip att värva krigsfolk i Frankrike. Betalningen skulle ske genom en växel utställd på storköpmannen Gerhard Gramaye i Antwerpen, som kungen tidigare anlitat. Denne var emellertid inte villig att betala för krigsfolket, och begäran om pengar gick därför troligen till Willem van Wijk.¹¹ I Erik XIV:s dagbok nämns i oktober 1566 att kungen kommit i kontakt med ”en nederländare som sade sig vara släkt med hertiginnan av Parma och lovade att leverera pistoler och gevär för ryttare, en byggmästare och andra konstförfarna män samt några krigsskepp”. Namnet nämns inte men man har på goda grunder antagit att det rör sig om van Wijk.¹²

Willem van Wijk lånade De la Gardie pengar att utrusta två skepp med folk, livsmedel och vapen för att gå till sjöss. Hans egna skepp kom 1566 till Varberg med last av vin som levererades till fästningens svenska kommandant, och följande år levererade han harnesk och vapen till rustkammaren i Stockholm. Samma år återvände han till Varberg och köpte smör, älghudar, oxhudar och bockskinn som inlastades på hans skepp Flygande hjorten med destination till Antwerpen. På vägen dit blev skeppet

av stormar drivet till staden Dordrecht i Holland, där skeppet med dess last beslagtogs och kaptenen tillfångatogs. van Wijk fick betala skeppsfolkets uppehälle i fem månader innan fartyget släpptes. Ett annat av hans skepp, Vita falcken, råkade ut för ett danskt anfall utanför Varberg, och dess last bestående av smör och hudar togs av danskarna. Skeppet Flygande hjorten brukades i sjökriget av svenska flottan utanför Varberg men van Wijk fick stå för skeppsfolkets hyra i fyra månader. Några mindre fartyg som han ägde köptes av svenskarna, varav ett sänktes utanför Varberg som grundval för en hamn och det andra slogs sönder av en storm. Senare krävde han ersättning för dessa kostnader av kronan i en detaljerad räkning, i vilken han redogjorde för alla omständigheter. Där framgår också att han tidigare haft omfattande affärer med Erik XIV, för vilka han begärde att få 154 000 mark örtug i betalning. Han uppgav bland annat att han återlöst ett dyrbart smaragdsmycke som Erik XIV en gång pantsatt i Hamburg. Även kungens bror, hertig Karl, hade skulder till van Wijk. Affärerna kan inte närmare utredas, eftersom källmaterialet från Erik XIV:s tid ofta har stora luckor.¹³

Sedan Johan III efterträtt sin bror i januari 1569 fortsatte Willem van Wijk att leverera kläde, vapen och rustningar till klädkammaren, rustkammaren och hovstallet på Stockholms slott. I betal-

ning fick han koppar, smör och livsmedel från varuhuset i Stockholm, men också spannmål från fogdar i Södermanland samt järn från Västmanland, Närke och Värmland. Han svarade också för betalning av klädeslöner till olika kansli- och kammarämbetsmän. Som en delbetalning av skulderna från Eriks tid erhöll han skeppet Arenburg av hertig Karl 1569, och kung Johan lovade i maj 1571 att betala de resterande skulderna från Eriks tid.¹⁴ I gengäld fick van Wijk svara för att spannmål levererades från Danzig i Polen till Åbo slott och sedan vidare till kungens trupper i Reval.¹⁵ van Wijk överlät i juli 1571 sitt skepp Gyllene Duvan till kronan för att betala löner för tre skotska ryttartrupper. I juni 1572 fick han av kronan skeppet Engeln samt också ett löfte att få hyra 200 skeppsbåtsmän till skeppen.¹⁶ 1574 fick han skeppet Pryssen som betalning för sina leveranser. Hans finansiella transaktioner med kronan var omfattande även om de inte kan följas i detalj. Han framlade förslag för att avbetala kronans stora skulder och erbjöd sig 1572 att förhandla med de holländska köpmän som den danske kungen var skyldig pengar så att man härigenom kunde minska den svenska kronans skuld till Danmark.¹⁷

Hertig Karls köpman

Från 1570 gick Willem van Wijk i tjänst hos hertig Karl och benämns i breven ofta därefter som hertig Karls köpman.

Hertigdömet som bestod av landskapen Södermanland, Värmland, Närke och norra Västergötland styrdes av hertigen som en egen självständig stat utanför kungens överinseende och kontroll. van Wijks verksamhet här inleddes åren 1571–72 med att han betalade hertigens egna skulder till ett tjugotal utländska och svenska köpmän från tidigare år.¹⁸

Willem van Wijk blev också engagerad i hertig Karls drift av bergsbruken inom hertigdömet. Den viktigaste järnproduktionen bedrevs vid Asphyttan i östra Värmland, Lekebergs hyttgård i västra Närke och vid hammare vid Gullspång och Tunaholm, nuvarande Mariestad, i Västergötland samt Forsvik vid Vätterns nordvästra sida. Asphyttan som anlagts på 1540-talet av Gustav Vasa, moderniserades av hertig Karl men gav inte ett särskilt gott resultat.¹⁹ I juli 1572 ingick hertigen ett kontrakt med van Wijk, varigenom Asphyttan med hyttor, hamrar och alla redskap utarrenderades till denne under fyra år mot ett arrende om 4 000 daler. Van Wijk hade tidigare uppburet stångjärn av bruket och besökte själv bruket i december 1572. Han svarade inte själv för brukets skötsel utan anställde två förvaltare, Woldemar Wichman, senare tullnär i Stockholm, och Hans Gollenow. Förvaltarnas räkenskap för bruket visar att man hade stora ekonomiska svårigheter, framför allt saknades ofta pengar till den löpande driften. van Wijk hade utlovat pengar

som inte betalats, varför förvaltarna haft stora egna utlägg. Arrendekontraktet upphävdes därför efter en kort tid, redan i december 1573, och en ny fogde tillsattes av hertig Karl 1574.²⁰

Konflikter uppstod vid flera tillfällen mellan hertigen och Johan III, där den senare hävdade kungens överhöghet över hertigdömet. Willem van Wijk hamnade också vid flera tillfällen i konflikternas centrum. En första strid gällde rätten för hertig Karls rätt att prägla egna mynt i hertigdömet.²¹ Han begärde i september 1571 hos kungen om tillstånd att uppföra ett eget mynthus, där mynt skulle präglas med kungens bild på ena sidan och hertigens vapen på den andra. Kung Johan avvisade denna begäran men gav hertigen tillåtelse att mynta för egen räkning i det kungliga myntverket i Stockholm.²² Det då gällande markmyntet hade försämrats sedan 1560-talet genom att silverhalten successivt minskades. Tillsammans med en stor utmyntning ledde det till en allvarlig ekonomisk kris med stora prisstegringar. Den som då hade möjlighet att växla till sig silver och äldre mynt kunde göra stora vinster. Hertig Karl gav i oktober 1571 van Wijk i uppdrag att växla till sig silver och mynt och låta förmynta dem i kungens mynthus i Stockholm.²³

Tillståndet till inväxling gällde enbart hertigdömet område men kom uppenbart att utvidgas till kungariket. Kungen protesterade häftigt mot den

Myntslagning på Willem van Wijks tid. Träsnitt i Olaus Magnus Historia om de nordiska folken 1555.

na verksamhet som konkurrerade med hans egna intressen. van Wijk och andra av hertigens män hade bedrivit växling i Stockholm, och två nederländska köpmansdrängar ertappades i december 1571 i Gävle med en summa pengar de fått av van Wijk för att växla in gamla mynt. I brev till hertigen och ståthållarna i Stockholm krävde kungen att denna olagliga verksamhet skulle upphöra. Hertigen svarade att det måste ha skett ett missförstånd och att drängarna troligen skickats ut för att köpa spannmål.²⁴ Växlingen gav uppenbart gott resultat. Av hertigens räntekammarböcker framgår att van Wijk ombesörjt stora leveranser av gammalt silver och mynt till hertigens kammare i Nyköping.²⁵

En annan tvistefråga var exporten av spannmål. Hertig Karl bedrev en omfattande spannmålshandel på utlandet

och tillät också svenska och utländska köpmän att exportera spannmål över sin huvudstad Nyköping. Kung Johan var däremot med tanke på rikets försörjning angelägen att upprätthålla det exportförbud på spannmål som Gustav Vasa en gång infört. van Wijk begärde i september 1572 hos ståthållarna i Stockholm att få pass för sina tjänare att tullfritt skeppa ut gods från Stockholm.²⁶ I maj 1573 meddelade kungen ståthållarna att van Wijk inskeppat spannmål på de tre skepp han hade liggande i Stockholm trots kungens exportförbud, och ståthållarna beordrades att ta spannmålen i beslag. Det var också särskilt olämpligt eftersom alla skepp behövdes för att föra livsmedel till krigsfolket i Livland. I ett brev till hertig Karl klagade kungen över att van Wijk mot förbudet låtit sina skepp gå iväg men också att van Wijk

yttrat otillbörliga ord mot kungen, varför han borde straffas. Hertigen svarade att allt som sades om van Wijk var osant. Han hade inte fört ut förbjudna varor utan träläst, han hade fått veta kungens order först när skeppet redan avgått och inte kunde kallas tillbaka. Talet om att han framfört kritiska ord mot kungen var enligt hertigen helt osant.²⁷

En tredje konflikt gällde hertig Karls rätt att utfärda pass för utländska köpmän för tullfri utförsel. I januari 1575 lät hertigen utställa ett särskilt pass med tullfrihet för utländska köpmän som ville bedriva handel på Narva. Passet gällde dock inte export av krigsvaror som krut, lod och salpeter. I registraturret antecknades att William van Wijk tog emot ett tjugotal sådana pass och han svarade för försäljningen av dessa pass till en rad tyska och holländska köpmän. När Johan fick reda på saken såg han i hertigens agerande ett nytt exempel på trots mot den kungliga överhögheten. I juli samma år lade han beslag på alla skepp, för vilka passen utfärdats, och arresterade köpmännen. Också van Wijk arresterades och sattes i fängelse på Älvsborgs slott. För att frige skeppen och personerna fordrade kungen dels en uttrycklig ursäkt av hertigen, dels dryga penningböter. Hertigen försvarade sig med att köpmännen inte haft rätt att exportera förbjudna krigsvaror, endast sedvanliga köpmansvaror. van Wijk anklagades också för

att ha yttrat sig smädande om kungen, och hertigen fick rådet att inte längre använda sig av hans tjänster. Hertigen svarade att van Wijk inte gjort sig stora förtjänster på passen utan bara varit en tjänare som därför inte borde straffas så hårt. Om hans lämplighet menade hertigen att han inte aktade hans tjänster så mycket utan hade andra män för sina affärer. Han återkom i flera brev med begäran att van Wijk skulle släppas fri. Efter drottningens och hertigens böner beslöt kungen slutligen att frige honom i juni 1576.²⁸

Trots problemen med arrendet av Asphyttan hade hertig Karl uppenbarligen alltjämt förtroende för Willem van Wijk. Inför den friarresa till Tyskland som han företog i augusti 1577 och varade ända till augusti 1579, gav han van Wijk, kallad "vår trotjänare", fullmakt att styra över järnbruk, hyttor och hammarsmedjor i hertigdömet. Han befalldes att avyttra brukens produkter till olika köpmän och sedan därmed avlöna 1 400 knektar, 200 ryttare och 100 skeppsfolk i hertigens styrkor; ett eventuellt överskott skulle tillfalla honom själv. Han uppmanades också att rapportera till hertigen i Tyskland.²⁹

Av ett brev av hertig Karl i januari 1578 framgår att van Wijk besökt bruken i Värmland och Närke och därefter gjort punktvis flera förslag till åtgärder, bland annat om transporter av järnet, som hertigen godtog. Räkenskaperna för Bro

hyttgård i östra Värmland, som ersatte Aspbyttan 1572, och Lekeberga hyttgård i Närke innehåller uppgifter om att van Wijk besökte de båda brukena 1578. En räkenskap år 1578 för Eskilstuna gård, där järnproduktion förekom, visar att van Wijk beordrat utbetalningar av järn till olika köpmän. Van Wijk själv fick leveranser av järn och lod, det vill säga kulor, från hertigens bruk åren 1577–1579. I september 1578 skänkte hertigen 4000 daler i varor till van Wijk som tack för hans ”flitiga och trogna tjänst”.³⁰

Samtidigt fortsatte van Wijk att driva egen handel och sjöfart. Ett av hans fartyg, kallat Greken, avgick från Älvsborg i juli 1573 med en last av koppar och vapen till Spanien för att införskaffa salt, sidentyg och vin. Då skeppet anlöpte en hamn i Holland, blev skeppet med dess last kvarhållet i staden Enkhuizen av ständerna i Nordholland i juli 1574. När skeppet sedan återkom till Älvsborg, behövde man göra stora reparationer på det. Då van Wijk inte fick någon ersättning och då skeppslasten även innehöll varor från hertig Karl, skrev hertigen till kungen och begärde att man som straff för konfiskationen skulle lägga beslag på några nederländska skepp. van Wijk vände sig också till Stockholms råd i januari 1578 med begäran om hjälp och uppvisade den holländska stadens bevis på konfiskeringen. Brevet skrevs av i sin helhet i Stockholms tänkebok och är på detta sätt bevarat.³¹

Willem van Wijks handel fortsatte även under 1579 då det finns en rad brev från hertig Karl om handel med olika köpmän. I februari uppmanades han att upphandla siden och kläde av främmande köpmän i Stockholm mot betalning i järn, hudar och smör, senare under året tillsades han att reglera hertigens skulder till köpmän i Köpenhamn och Lübeck. Från och med 1580 upphörde nästan alla brev från hertigen, medan breven med Johan III ökade i kungens registratur. Det sammanhänger med att van Wijk vid denna tid övergick i kungens tjänst, där han fick ett nytt större ansvar som överste befallningsman för kronans järnbruk.³²

Som ansvarig för kungarikets kronobruk hamnade han tydligen i konflikt med sin tidigare herre hertig Karl. Denne hade sedan 1570-talet tillstånd att bryta malm i en gruva i Noraskog för sitt järnbruk i Lekeberga i Närke. Brytningen fortgick sedan fram till 1581, då hertigen förbjöds av kungens fogde att bryta malmen. Hertig Karl klagade i ett brev till kungen i juli 1581 över förbudet och menade att det skett utan kungens vetskap, ”allenast genom Willem de Wijks, den prackerens, angivande.” Hertigen kunde senare fortsätta med leveranser av malm från en annan gruva i Noraskog.³³

En dansk köpman, Marcus Hesse i Köpenhamn, klagade 1582 hos hertig Karl över att van Wijk lagt beslag på varor som tillhörde honom. Hertigen

begärde att ståthållarna i Stockholm skulle undersöka saken och menade att van Wijk velat försnilla honom på några hundra daler. I ett senare brev samma år framhöll hertigen att van Wijk inte heller redovisat fullständigt för de affärer han anförtrots av hertigen utan att mycket fortfarande var oklart mellan dem. Hertigen menade att det vore lämpligt att ”han höll sin mun till och inte genom vårt namn lät andra drabbas.”³⁴ Men när van Wijk 1587 begärde att få ett intyg om sin tjänst hos hertigen, skrev hertigen att han skött sig väl och ärligt och att han var helt tillfreds med honom.³⁵

Järnbruk under svenskt 1500-tal

Järnet och kopparn var Sveriges viktigaste exportvaror på 1500-talet. Tillgången på järn var mer än tillräcklig för landets behov, varför det var naturligt att kronan ville öka sina intäkter genom försäljning av järn. Kronan fick järn på två sätt, dels genom de skatter i järn som betalades av bergsmän och bönder i de mellan-svenska landskapen, dels genom kronans egna järnbruk. Järnskatterna hade olika bakgrund och hade skilda namn. Huvudskatten av bönder och bergsmän i det egentliga bergslagsområdet samt i de trakter där järnet fraktades på väg till exporthamnarna, uttogs helt eller delvis i järn. Skatten beräknades ofta i osmundjärn, den äldsta formen för järnvaror, men hade vid 1500-talets senare

del ofta ersatts av tackjärn i de områden där kronan hade egna bruk. På detta sätt anskaffade kronan tackjärn men då tackjärnet inte var en gångbar handelsvara, blev det istället omsmitt till stångjärn vid kronans egna bruk. Produktionen vid bergsmännens egna hyttor beskattades dels genom en fast avgift per hytta, dels genom betalning av en tiondedel av den järnmalm som producerades. Även hamrarna för stångjärnsmidet kom att beskattas med en fast avgift.

Den andra intäktskällan för kronan var de statliga järnbruken. Kronans bruk arbetade med malm som bröts i kronans gruvor och blåstes till tackjärn, som ofta smiddes till stångjärn, plåtar och liknande. Vid 1500-talets slut var bruken förhållandevis små anläggningar. Flera av bruken gick tillbaka till Gustav Vasas initiativ på 1540-talet då han inkallade tyska fackmän och lät bygga hammarsmedjor. Några bruk i privat ägo fanns inte förrän i början av 1600-talet. Varje kronobruk leddes av en fogde som också förvaltade intilliggande landsbygd. Kronans uppbörd från bergsbruket, både brukets egen produktion och skatterna från bergsmännen, redovisades av fogden i hans räkenskap tillsammans med de skatter som upptogs av bönderna i trakten. Några särskilda bruksräkenskaper fördes ännu inte under 1500-talets slut, utan produkterna från bergsbruket redovisades som en del av gårdens och fogderiets produktion.³⁶

Willam De Wicks Rakenskap for
 3 Ge p[ar]treter Santa Saffiden l[ä]tet by
 D[ä]ra D[ig] w[er]geffve frem s[er]vad gum
 aff samme sin opb[er]g Dill Konning Mand
 J[er]m Driick for fordringer Saffiver belom
 mit Wi betaling p[å] dem summa sam
 Saffiver till att fordre D[ig] äge D[ä]ra gane
 Räkenskay for ävret
 80 81 82 83 D[ig] 84

Orborden
Anno 801

Affar iclant Saffiden v[er]mt som 87 Junat Mijut g[er]dick v[er]llan Saffiden löy för v[er]sle og der på v[er]mdit y[er]minger - 18 S[er] 23 of	Aff v[er]lenclovent l[ä]gman i Stockholm som anno 80 for handing for m[er]t y[er]minger _____ 5000 S[er]
	Aff l[ä]st D[ig]ge v[er]v[er]nt som v[er]an för v[er]dnes an ägga l[ä]gman som v[er]d v[er]sle som gane Räkenskay för m[er]t
	L[ä]st l[ä]gman _____ 100 S[er] Stockholm v[er]ge
	Aff Joem M[er]m som v[er]d l[ä]gman på Stockholm som som gane Räkenskay för m[er]t
	L[ä]st l[ä]gman _____ 30 S[er] 2 fr
	Aff Joem som l[ä]gman i v[er]dla og l[ä]gman som gane - 80 for Räkenskay för m[er]t
	y[er]minger _____ 1 S[er]
	S[er]v[er]d _____ 105 S[er] 1 1/2 S[er]
	S[er]v[er]d _____ 3 S[er] 4 fr
	S[er]v[er]d og l[ä]gman _____ 1 1/2 S[er]
	S[er]v[er]d _____ 4 S[er] 13 fr
	S[er]v[er]d og l[ä]gman _____ 2 S[er] 5 S[er] 13 fr
	S[er]v[er]d _____ 2 S[er]
	S[er]v[er]d _____ 2 S[er]
	S[er]v[er]d _____ 20 S[er]

Framsidan av Willem van Wijks räkenskaper 1580-1584. Bergsbruk vol 2-5, Riksarkivet.

Ett stående problem för bruken var tillförseln av förnödenheter till brukens försörjning. Med de begränsade jordbruksresurserna som bruken hade, behövde man kontinuerlig tillförsel av livsmedel, spannmål och andra varor. Behovet av kött täcktes sedan lång tid tillbaka av systemet med oxdrifter. I skatteuttaget av Västergötland och Värmland ingick ett stort antal oxar, som drevs över landet till marknaderna i Köping och Västerås, där de fördelades vidare till olika bruk i Bergslagen. Bergsmännens behov av spannmål, fisk, salt och kläde brukade täckas av städernas köpmän och landsbygdens bönder med betalning i järn. Kronans bruk försörjdes också ofta med skatter i spannmål och livsmedel som tog ut av bönderna i närområdet.³⁷

Bergsbruket var på 1500-talet lokaliserat till bergslagsdelarna av Västmanland och Dalarna men också norra Uppland, Östergötland och Gästrikland. Skatter och arrenden betalades i järn inom detta område både till kronan och till adeln.³⁸ Medelpunkten för Västmanlands fögderi³⁹ var Guldsmedshyttans gård och bruk, där fogden vanligen var bosatt. Bruket inrättades på 1550-talet för koppar- och silverproduktion, men verksamheten övergick senare till den mer lönsamma järnutvinningen. Gjutningen av lod, det vill säga kulor, blev efter hand brukets främsta verksamhet och bruket svarade för huvuddelen av de

lod som levererades till artilleriet under 1500-talets senare del. En särskild lodgjutare, Bertil Taffern, som arbetade på entreprenad och hade tre mästersvenner till sin hjälp, ledde arbetet från 1552 till sin död 1584.⁴⁰

I Dalarna hade kronan 1580 vid sidan av Kopparberget och Borns hyttgård som var centrum för kopparproduktionen, flera olika järnbruk. I landskapet bildades fyra fögderier.⁴¹ Bergsbruket i Östergötland var koncentrerat till norra delen av landskapet.⁴² Orga hammarsmedja i Vånga och en hammare i Hällestad etablerades redan på 1540-talet. Från 1568 omtalas också en stängjärns-hammare vid Finspång i Risinge.⁴³

I norra Uppland drev kronan ett järnbruk vid Österby, grundat 1545 för att utnyttja järnmalmen i Dannemora gruva. Bruket drevs genom ett bolag men hade en egen fogde från 1550, som även förvaltade Vattholma och Dannemora hyttor. Forsmarks bruk i närheten grundades av bergsmän på 1570-talet och övergick till kronan då det lades under Österby.⁴⁴

I Nacka nära Stockholm drev kronan sedan 1550-talet ett krutbruk. Bruket var nära förenat med Vättinge krutbruk norr om Nacka som anlades omkring 1565. Båda bruken låg under Stockholm slotts arkli (artilleri) och var under lång tid de största krutleverantörerna.⁴⁵ I Gästrikland hade kronan inte några egna järnbruk men en viss järnproduktion ägde rum i Torsåkers socken, och

bönderna betalade till största delen sina skatter i järn.⁴⁶

Järnmonopolet 1580

Redan åren före 1580 hade Johan III planer på att genomföra ett monopol på järn. I april 1578 infördes ett exportförbud på både koppar och järn som skulle gälla ett år. Anledningen anges inte men ett brev som kungen skrev till hertig Karl i mars 1578 visar den tänkbara bakgrunden till planeringen. Genom utländska köpmän handel hade järnpriset på kort tid fallit kraftigt. För att återställa järnpriset på tidigare nivå skulle kronan skulle köpa upp allt järn i hela landet under sex år, vilket skulle betalas med medel från några förmögna borgare. Ingen skulle få sälja järn annat än till den kungliga uppköparen. Vinsten av järnhandeln skulle delas mellan kungen och hans bror samt borgare och adelsmän som satsat kapital i järnköpet. Något svar från hertigen finns inte bevarat, men utkastet liknar beslut som senare togs.⁴⁷

På våren 1580 uppehöll sig Johan III i Linköping, då han lämnat Stockholm på grund av pesten som brutit ut där. Under tiden i Linköping hade han överläggningar om planer på ett omfattande monopol för kronan på all handel med järn och koppar. I diskussionerna som hölls hemliga var inbjudna kungens köpman i Stockholm Anders Larsson, kungens sekreterare Henrik Matsson Huggut och

Willem van Wijk. Ett mandat om kopparhandeln utfärdades i april 1580, som innebar att kronan fick ensamrätt att uppköpa bergsmännens koppar. Monopolet motiverades med att kopparköpet på sista tiden fallit men också med att bergsmännen upprättat hemliga hammare och därigenom undandragit kronan skatt. Kungen utvidgade också det allmänt erkända kungliga regalköpet på silver till att också gälla andra metaller. Anders Larsson fick i uppdrag att leda kopparhandeln, eller kopparköpet som det kallades med samtidens term. En särskild kopparköpare, Jakob Larsson, tillsattes för att köpa upp all bergsmännens koppar för kronans räkning vid Kopparberget. Medlen till uppköpet skulle lånas upp av förmögna köpmän, som blev berättigade till en fjärdedel av den vinst som kopparköpet kunde ge. All koppar skulle fraktas till kronans varuhus i Stockholm och där säljas av Anders Larsson, som sedan 1576 svarat för försäljningen av kronans exportvaror. Kopparköpet kom att fortsättas i olika former fram till 1588, då monopolet avskaffades.⁴⁸

Samtidigt planerades en motsvarande centralisering på järnområdet. I ett brev 10 april 1580 framhöll kungen att han erfarit att man kunde få långt mer nytta och profit av kronans järnbruk än vad som skett hittills. Många tidigare bergverk hade ödelagts och man borde även kunna uppta många nya bruk. Kungen

gav Willem van Wijk i uppdrag att vara överste befallningsman för alla kronans järnbruk över hela riket. I praktiken var uppdraget begränsat till de järnbruk som fanns i kungadelen av riket, eftersom allt bergsbruk inom hertig Karls furstendöme förvaltades av hertigen. Skälet till att han fick det viktiga uppdraget är inte närmare dokumenterat, men det är troligt att hans erfarenheter från hertig Karls bergsbruk och hans kontakter med utländska handelsmän inverkat. En fullmakt för honom utfärdades 14 maj samma år där han befalldes att leverera lika mycket järn som tidigare skett eller mer. Eftersom han lovat att ge stora vinster till kronan, fick han rätt att själv behålla en fjärdedel av den vinst en ökad produktion kunde medföra. I ett brev 27 maj gav kungen mer detaljerade anvisningar:

1. Alla dammar, hamrar, masugnar, smedjor och sågkvarnar vid kronans järnbruk ska överses och iordningställas.
2. På lämpliga orter ska 24 borrhús med smedjor uppsättas.
3. Man ska införskaffa hammarsmeder, plåtsmeder och andra hantverkare från Tyskland, och odugliga personer vid bruken skall bytas ut. Behovet av arbetskraft vid bruken skall täckas med legofolk vid kungliga slott och gårdar, knektar, båtsmän och andra personer som har lust att bege sig till

bruken och därmed befrias från annan tjänst. Man ska förhandla med knektar, båtsmän, borgares och bonddrängar att de hjälper till vid bruken.

4. Anställda vid bruken ska avlönas av brukens egna förråd, och varor som behövs vid bruken ska kunna införskaffas från andra bruk.
5. Eftersom alla redskap som tillsmidits inte är tillräckligt, ska man föra allt skattejärn till hamrarna och smidas till harnesklåtar till artilleriets (arkliet) och flottans behov.
6. Alla beställningar, det vill säga anställningskontrakt, vid bruken ska återkallas och vid behov dras in.
7. Förbud införs mot privata bruk och verkstäder, där man tillverkat skytt, lod, grytor, kakelugnar och harnesk; all sådan verksamhet ska endast ske i kronans regi.
8. Livsmedel till bruken, som spannmål och oxar, skall anskaffas från närmaste håll, men om de tas från andra orter, ska van Wijk ersätta dem.
9. Alla inhemska och utländska köpmän som vill svara för leveranser till järnbruken får rätt att göra detta.⁴⁹

Utöver vinstandelen erhöll van Wijk ytterligare ekonomiskt understöd för att åta sig järnhandeln. Av rättegångshandlingarna 1584 framgår att kronan betala-

de honom 5 000 daler i reda penningar och 3000 daler i koppar för att påbörja uppdraget, belopp som också återfinns i hans egna räkenskaper. I januari erhöll han ett årligt underhåll (beställning) i pengar, kläde och naturapersedlar, som skulle utgå i hans livstid, därtill även klädeslöner för fyra tjänare om året. Dessutom fick han som förläning 1581 halva byn Kungsåra i Kungsåra socken i Västmanland, 1583 ett antal gårdar i Frösthults socken i Uppland samt rätt att uppbära kyrkotiondet av Tillinge socken i Uppland.⁵⁰

Järnbruksledaren

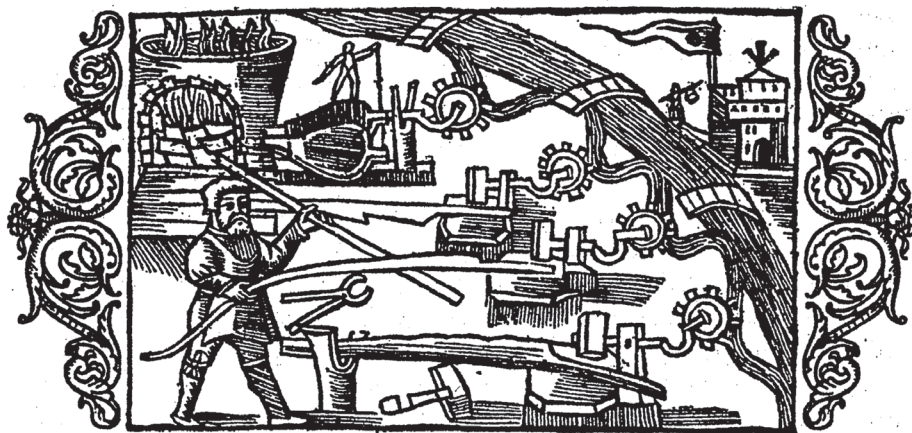
Arbetet med järnbruken inleddes i Östergötlands bergslag. På sommaren och hösten 1580 tillbringade van Wijk tre månader hos bergsfogden i Vånga tillsammans med Anders Larsson (Gammal), sekreterare i kansliet i Stockholm, och Per Andersson, kamrerare i den kungliga kammaren, som båda anställdes av van Wijk inom hans järnhandel.⁵¹ Där beslöts om en rad åtgärder för att utvidga och effektivisera bruksdriften. Det viktigaste gällde Finspång där man tidigare haft enbart en hammare men nu etablerade ett kronobruk med en avelsgård som förvaltningsbas. Två bergsmanshemman avhystes för ändamålet, och en masugn, kvarn och andra byggnader tillkom. van Wijk ingick avtal med hövitsmännen för de båda knektnikerna i Östergötland om arbetsinsats-

er, vilket ledde till att mer än trehundra knektar kom till bergslagen för att hugga ved till kolmilorna som betjänade anläggningarna. I Hällestad timrades två hamrar av knektarna. En lodsmed, Valentin Kooth, som tidigare varit verksam vid Dannemora i Uppland, anställdes med uppdrag att bygga upp en ny hammarsmedja. En av fogdens tjänare skickades till Gävle för att värva hammarsmeder, en annan till Hedemora i samma ärende.⁵²

Willem van Wijk avlönade också en rad olika personer som ombesörjde olika ärenden i hans tjänst.⁵³ De resekostnader som dessa hade, redovisades i fogderäkenskaperna alltid som van Wijks eget ansvarsområde och utgifterna redovisades separat från övriga utgifter i fogdarnas räkenskaper. I ett kungligt brev i oktober 1580 befalldes fogden Nils Grelsson, som ansvarade för östgöta-bergslagen, att inte engagera sig i van Wijks affärer utan enbart sköta fögderiets affärer. I november 1580 underströk kungen att van Wijk och ingen annan skulle syssla med bergverken.⁵⁴

Vid sidan av Finspångs bruk etablerades troligen två andra järnbruk också genom Willem van Wijk. Österby bruk återgick 1580 under kronan från att ha varit utarrenderat och en särskild fogde tillsattes vid bruket. Samtidigt redovisade Forsmark för första gången som ett eget bruk från att tidigare ha omtalats som en hammare, enligt uppgift inrät-

Hammarsmed avbildad i Olaus Magnus Historia om de nordiska folken 1555.

tad av bergsmän på 1570-talet. Även om källmaterialet inte ger klara belägg för saken, har man ansett det troligt att det var van Wijk som etablerade Forsmark.⁵⁵

Ett tredje bruk som inrättades genom van Wijk, var Garpenbergs järnbruk i Dalarna. En sekreterare i kansliet, Olof Eriksson, kallades till Garpenberg 1581 för att med fullmakt av van Wijk bygga upp ett järnbruk som ersatte ett tidigare kopparbruk på platsen. Bönderna i de omgivande socknarna fick skattefrihet för att hugga timmer och bryta sten och timrade sedan en järnhytta och ett kolhus. Van Wijk, som själv besökte Garpenberg vid flera tillfällen, levererade livsmedel till det nya bruket och medverkade till att ny personal anställdes. Olof Eriksson som var aktiv i järnköpet, ett annat av van Wijks projekt, blev kvar som fogde för bruket till 1585.⁵⁶

van Wijk vände sig i flera brev åren 1580–81 till kammaren med olika förslag för att utveckla bergsbruket. Det ständiga problemet att få tillräckligt med spannmål och livsmedel borde enligt honom lösas med att den spannmål som fanns hos fogdarna i form av tiondesäd eller restantier skulle gå till bergsbrukens försörjning liksom den spannmål som uppburits i form av extraskatter (gärder), avsedda för armens behov. Han föreslog också att man i Östergötland skulle köpa upp kyrkornas så kallade vinsäd och byggnadssäd, det vill säga det tionde som var anslaget till nattvardsvin och kyrkunderhåll. I gengäld kunde man centralt beställa nattvardsvin till städerna i landskapet och därifrån skicka ut vin till församlingarna. På liknande sätt kunde spannmål i Småland skickas till Kalmar och bytas mot boskap, medan motsvarande sädes-

uppbörd i Västergötland kunde bytas mot salt och fisk i Älvsborg. Eftersom kungen begärt att man skulle prioritera järnprodukter som behövdes till artilleriet, flottan och olika byggnadsföretag, borde man föra all järnmalm till ett ställe, Nacka hammarsmedja, som borde byggas ut. Kammarens ämbetsmän var i sina svar rätt kritiska till hans förslag med motivering att gärdespannmål och kyrklig säd uttryckligen reserverats till krigsfolkets behov. Nacka bruk var, menade kammaren, en rätt omöjlig plats, eftersom man där hade problem med vatten som ständigt sinade. van Wijk hänvisades att direkt ta upp frågan med kungen.⁵⁷

Johan III understödde van Wijks verksamhet vid bruken. I maj 1580 befalldes fogdarna i Uppland att leverera den spannmål de hade hos sig till Wijk, i juli samma år beordrades att all spannmål i proviantmagasinen i Älvsborg och Kalmar som var avsedd för krigsfolket skulle levereras till honom för bergsbrukens behov och för försäljning utomlands. I december 1580 beordrade kungen fogden i Kungsör att tillse att tiondesäden skulle levereras till bergsbruken och kyrkvårdarna skulle få betalt av van Wijk; spannmålen skulle skickas dit han uppgav. Kungen beordrade också att det järn som fogdarna uppbär i skatt skulle levereras till van Wijk. Fogderäkenskaperna visar att van Wijk uppbär skattejärn av flera fogdar i Dalarna och Gästrikland 1581–82.⁵⁸

Willem van Wijk gjorde också aktiva insatser för att anskaffa utländska specialister till bruken. I en fullmakt för honom från december 1580 fick han fyra latinska pass för sina egna utlandsresor och fyra tyska pass för att anskaffa hantverkare från Tyskland. En viss Jost Kopparslagare från Söderköping sändes 1584 till Tyskland för att värva ämbetsfolk till bruken. Resultatet blev att fem tyska smeder blev anställda på kontrakt vid Finspångs bruk. Stockholmsborgaren Regnert Leuhusen skickades för att värva folk i Frankrike tillsammans med Nicolaus lodgjutare i Finspång, men något resultat av deras resa har inte dokumenterats.⁵⁹

För att öka produktionen var van Wijk var frikostig med att ge viktiga personer på bruken bonus på deras arbeten, genom att de fick behålla en del av den överskottsproduktion de medverkat till att skapa.⁶⁰ Brukens folk fick extra lön i pengar och livsmedel för att de skulle vara villigare att arbeta för van Wijks syften. Kolare, gårdsdrängar och gruvdrängar vid Finspång och i Bergslagen uppmuntrades med olika gåvor, och van Wijk betalade också flera år extra lönetillägg till olika personer inom bergsbruken.⁶¹

Lodköpet och järnköpet

Vid sidan av den allmänna upprustningen av kronobruken var kungen angelägen att få del av den järnproduktion

som bergsmännen själva bedrev och som hittills sålts av dem själva. Willem van Wijk bedrev två sådana projekt, dels lodköpet, dels järnköpet. Inget av dessa projekt har tidigare uppmärksammats i forskningen annat än i förbigående.⁶²

Det första gällde en ökning av produktionen av lod, det vill säga olika slags kulor och ammunition, avsedda för krigsmaktens behov men också till försäljning till svenska och utländska köpmän. Loden göts av järnet i särskilda gjutformar, en tillverkningsprocess som bedrevs nästan enbart av Bertil lodgjutare vid Guldsmedshyttan. Lodköpet, som inköpet av lod kom att kallas, kom främst att gälla bergsmännen i Västmanland. På hösten 1581 hade van Wijk och hans kompanjoner Anders Larsson (Gammal) och Per Mickelsson, tidigare verksam som fogde på Guldsmedshyttan, överläggningar med bergsmännen om järnleveranser och framför allt lodstöpning. Lodköpet organiserades så att Anders Larsson (Gammal) blev ansvarig för lodköpet i Lindesbergs socken, medan Per Mickelsson fick ansvaret för motsvarande verksamhet i Noraskoga socken. Räkenskaperna från lodköpet har bevarats för åren 1581–88 och visar hur verksamheten fungerade.⁶³

År 1581 uppbar Anders Larsson (Gammal) spannmål, smör, kött och fläsk som levererats som gårdesskatt av bönder i Närke och Västmanland samt tiondespannmål från några västman-

ländska socknar. På motsvarande sätt erhöll Per Mickelsson spannmål från Östergötlands bergslag samt ett antal oxar från fogdar i Västergötland. Varorna såldes till bergsmännen i Noraskoga och Lindesberg i utbyte mot tackjärn. Järnet fraktades sedan till Bertil lodgjutare vid Guldsmedshyttan, och lodgjutningen skedde både vid Guldsmedshyttan och i Borns hytta i Noraskoga. För att utöka lodproduktionen beviljades Bertil och hans mästervenner av van Wijk en särskild bonus.⁶⁴

Produktionen växte starkt tack vare tillgången på inköpt järn. År 1580 stöpte Bertil lodgjutare 223 skeppund lod vid Guldsmedshyttan, år 1581 totalt 918 skeppund.⁶⁵ Året därpå ökade lodproduktionen till 3 845 skeppund, till stor del bestående av järn man bytt till sig mot naturavaror upptagna i skatt.⁶⁶

De färdiga loden fördes till särskilda lodbodas, dels vid Nora kyrka, dels vid Borns gård i Noraskoga, och härifrån transporterades loden till Arboga och därefter till Stockholm. Liksom tidigare gick en del av loden till militära ändamål, men mängden lod gjorde också att de kunde säljas till en rad svenska och utländska köpmän, en försäljning som handhades av van Wijk personligen. För åren 1583 och 1584 uppbar man köpelod i samma stora kvantiteter.⁶⁷ Lodköpet fortsattes av Anders Larsson (Gammal) ända fram till 1588. Efter 1580-talets mitt inriktades lodstöparnas arbete snarare

Anders Larssons Re-
 kenskap för lodköpet 1582

1 5 8 2 S

Inventarium efter
 83 års delenskap.

Peningar	_____	25 dal ^r
Smör	_____	10 1/2 #
Rött og flåk	_____	9 1/2
Demplade Elghinder	_____	3 1/2
Lodh	_____	47 skjmid 4 vägar

Arrens upbördh

Aff Willam de wijk va äffskilichigetiden
 som han till lodköpet besworerat gaff.

Peningar	_____	150 dal ^r
Skrym	_____	15 1/2 or
Guld	_____	30 1/2
Fammya	_____	2 skjmid
Galt	_____	93 1/2
Lars	_____	11 1/2 or
Wadmall	_____	100 alnar

Uoch aff Willam de wijk som Marcyen
 Olsson Skrifswere wids lön medz siges,
 gards, opa fans wa gna besworerat gaff.

Galtwedelsk	_____	1 1/2 om 30 alnar
Lars besegelt bork	_____	2 1/2 stycker
Den besegelt bork	_____	7 stycker

*finns i willams R:
 till bekräftning*

Anders Larssons räkenskap för lodköpet 1582. Bergsbruk vol 102:2, Riksarkivet.

på grytor, pannor och svavelkrukor, och tillverkningen av lod gick successivt tillbaka.⁶⁸

Även i Östergötlands bergslag satsade man på lodstöpning. Två lodgjutare, Pålvel Trier och Nicolaus Nilsson, anställdes 1580 och var sedan aktiva både vid kronans och bergsmännens hyttor med lodproduktion.⁶⁹ Bergsmännen i östgötabergrslagen fick i ett kungligt brev i januari 1582 befrielse från hyttskatten mot att de satsade på lodstöpning. Per Andersson som var ansvarig för bergsbruken i Östergötland 1580–1583, köpte med medel från van Wijk lod och tackjärn av bergsmännen i Hällestads bergslag, men resultatet av lodköpet var inte alls på samma nivå som i Västmanland.⁷⁰

Även vid bruken i Uppland satsade van Wijk på lodstöpning. En sådan tillverkning hade redan skett på 1550- och 1560-talen vid Vattholma hytta och Österby bruk, och en av de lodsmeder som arbetat där, Valentin Kott, rekryterades av van Wijk till östgötabergrslagen för att bygga upp en hammare i Orga. Vid Österby bruk anställde han Peter och William lodgjutare för att återinföra lodgjutningen. Lodproduktionen vid Österby ökade från ett värde av 1590 daler 1583 till 2632 daler 1584.⁷¹ Även i Dalarna verkade van Wijk för lodstöpning. Olof Månsson, en lodstöpare verksam vid Skinnskatteberg, fick extra löneförstärkning 1582 och skattefrihet för sitt hemman, även om hans lodproduktion var begränsad.⁷²

Som helhet betraktat måste lodköpet lett till stora vinster för kronan. Från Norrköping utskeppades 284 skeppund lod år 1583 mot 687 skeppund år 1584.⁷³ Troligen ledde lodhandeln till stora tjänster även för van Wijk personligen, som framgår av följande exempel. En venetiansk adelsman, Giovanni Giustiano (i svenska handlingar kallad Johannes Justinianus) som 1583 besökte Sverige för att upprätta ett venetianskt handelskompani i Sverige, gjorde en rundresa med van Wijk till bergsbruken i Bergslagen. Han köpte 1584 för 4000 daler ett stort parti om 666 skeppund lod som skeppades ut tullfritt via Norrköping.⁷⁴ I november 1584 lät van Wijk en annan köpman, Simon Bähr från Danzig, få utskeppa 270 skeppund lod tullfritt vilket skedde mot kungens vilja, en händelse som uppmärksammades i en rättegång samma år. Vi kommer att få anledning att återvända till denna.⁷⁵

Det andra projektet som van Wijk bedrev, var järnköpet, som organiserades efter i stort sett samma linjer som kopparköpet. Från järnköpet finns inga fullständiga räkenskaper annat än för åren 1583 och 1584, men huvuddragen kan ändå rekonstrueras.⁷⁶ Jacob Larsson, en skrivare anställd hos van Wijk, skickades 1583 till Bergslagen med en stor summa pengar, cirka 10 000 daler, som kom från räntekammaren och van Wijk själv. Pengarna fördelades mellan fogdarna i Garpenberg (5352 daler), No-

raskog (1256 daler) och Lindesberg (3172 daler).⁷⁷ Fogden i Garpenberg betalade sedan ut pengar till fogdarna i Dalarna.⁷⁸ För pengarna köpte fogdarna osmundjärn och stångjärn av bergsmännen och bönderna i sina distrikt, och sålde det inköpta järnet tillsammans med det järn man uppburit i årlig skatt till olika köpmän.⁷⁹ Enligt van Wijks egna beräkningar köptes järn året 1585 för 8 500 daler och såldes för 13 200 daler, med en vinst för kronan om ca 4 700 daler. Han lyckades genomdriva en prisökning på järnet, vilket bidrog till vinsterna. Samma år fick köpmännen själva köpa in järn i Bergslagen, vilket enligt van Wijk ledde till en vinst om ca 3 000 daler.

Willem van Wijks järnhandel genom lodköpet och järnköpet gav alltså kronan betydande vinster, och man kan också konstatera att hans verksamhet ledde till en klart ökad järnproduktion. Enligt riksböckerna 1573 och 1582, två sammanställningar av rikets inkomster, ökade järnproduktionen avsevärt mellan dessa år, från 540 till 3 279 skeppund sammanlagt vid kronobruken. Stångjärnet steg från 151 skeppund 1573 till 827 år 1582, lodproduktionen ännu mycket mer, från 137 till 1 676 skeppund. Även om Wijks egna insatser började först 1580, visar siffrorna att järnproduktionen och järnmonopolet uppnådde stora produktionsökningar.⁸⁰

Ändå vållade kronans monopol på järn och järnhandel redan tidigt mycken

kritik, eftersom den medförde stora ekonomiska förluster för flera olika grupper i samhället. Det var ett stort ingrepp i böndernas sed att köpa och byta till sig de varor de behövde från bergsmännen, och bergsmännen fick inte heller längre ha rätt att fritt sälja sin järnproduktion. Adeln och dess arrendebönder hindrades från att som sälja sitt järn på öppna marknaden. Städernas borgare var vana vid att leverera livsmedel till bergsmännen i utbyte mot deras järn vilket nu inte var möjligt. Järnmonopolet drabbade på sådant sätt flera olika viktiga grupper i samhället och väckte tidigt stark opposition.

Redan i oktober 1580 klagade bergsmännen i södra Östergötland över besvärliga skjutsfärder och långvariga transporter till Finspång som hindrade dem att sköta sina egna gårdar. I januari 1582 klagade bönderna i Östergötland över de alltmer krävande vedtransporterna till Finspång, men kungen menade sig inte kunna medge lindringar på grund av bergsbrukets behov. Samma år utökades kraven på flera härader i Östergötland att transportera ved till Finspång, ibland även malm.⁸¹ Av ett kungligt brev till bergsmännen i Lindesberg 1581 framgår att bergsmännen var mycket motvilliga att lämna sitt järn till lodgjutning och kungen hotade dem med straff om de inte medverkade. I februari 1582 meddelade han att de skulle straffas för sin olydighet med böter.⁸²

Från 1583 finns fler klagomål på van Wijck. Enligt ett kungligt brev i juni 1583 vägrade borgarna i Västerås och andra mälärstäder att leverera livsmedel till bergsbruken, eftersom de var förhindrade genom järnköpet att köpa järn, och enligt ett kungabrev i juli samma år motarbetade bergsmännen i Noraskoga järnhandeln av samma anledning.⁸³ Allmogen i Åkerbo och Västerrekarne härader klagade 1583 över tyngande arbete med dagsverken och lodtransporter. Bergsmännen i Tjällmo klagade i september 1584 över att de föregående år ålagts av van Wijck att betala skatt för vart sjätte lass av sin malm i stället för som vanligen vart tionde. Kungen lovade dem att allt skulle bli vid den sedvanliga skatten. Vid ett möte i Garpenberg med bergsmän från Torsåkers berg i Gästrikland 1583 hade van Wijck sagt sig ha kungens tillstånd att lägga ned deras järnbruk, och bergsmännen skulle istället köpa sitt järn i kungens järnbod. Kungen menade att det var helt fel: Torsåkers järnbruk skulle inte alls upphöra.⁸⁴

Erik Sparre som var ståthållare i Dalarna och Västmanland och som hade egna intressen i järnexporten meddelade kungen i juli 1583 att järnhandeln vållat mycken klagomål hos olika grupper över att de lidit mycken stor skada. Han lät förstå i brev till kungen att om ingen ändring skedde, skulle det lätt uppkomma ”oenighet bland allmogen”,

det vill säga att man kunde riskera ett uppror. Kungen svarade att undersåtarna lidit mycket liten skada jämfört med den stora uppbörd av järn man fått till krigsfinanserna och till att avbetala rikets skulder. Han hade överlagt med riksrådet och beslutat till slut att järnhandeln skulle släppas fri. I en skrivelse till allmogen på Olsmässomarknaden meddelade han att han på grund av det stora klagomålet upphävt kronans järnmonopol. Istället infördes en exporttull på järn som också väckte stark kritik hos rådet. Järntullen avvecklades efter endast ett år.⁸⁵

Även kungen började nu ifrågasätta van Wijcks arbete. För att kunna kontrollera hans redovisning begärde han i december 1583 in räkenskaper för alla de järnbruk som van Wijck haft att göra med. van Wijck avsattes från sin tjänst som befallningsman över järnbruken, i november 1583 fick han en ny fullmakt med mer allmänt hållna instruktioner att ge råd i järnhandeln. Den kunglige köpmannen Anders Larsson, som ledde kopparköpet blev för en tid förordnad att leda järnbruken. van Wijck återinsattes senare i mars 1584 i sin tjänst som ansvarig för alla kronans järnbruk. Ett villkor var emellertid att han inte mottog några leveranser från kopparbruken vilket tydligen skett tidigare. Kopparköpet var ju Anders Larssons särskilda ansvarsområde.⁸⁶ Mellan van Wijck och Anders Larsson rådde ett synnerligt

spänt förhållande som tog sig uttryck i ömsesidiga beskyllningar. I oktober 1584 befallde Johan III att de båda köpmännen skulle ställas inför rätta inför Stockholms rådhusrätt för att reda ut anklagelserna. Processen, som omfattade vidlyftiga anklagelseakter och försvarsskrivelser från båda sidor, har bevarats i Stockholms tänkebok.⁸⁷

Rättegången 1584

Rättegången inleddes 31 oktober på Stockholms rådhus inför stadens rätt, som förstärkts med ämbetsmän från kansliet och kammaren. Man redogjorde för den allvarliga tvist som varit mellan van Wijk och Anders Larsson i fyra år och som kungen ville utreda närmare. Willem van Wijk inledde med anklaga Anders Larsson för att ha beskyllt honom och hans medarbetare Anders Larsson (Gammal), Per Andersson, Olof Eriksson och andra för tjuveri eller orätt i järnhandeln. Anders Larsson svarade att han inte anklagat honom mer än denne själv förtalat honom och anklagat honom för att vara kungens tjuv. van Wijk begärde att få se handlingarna och räkenskaperna för kopparköpet och få veta vilken vinst man gjort. Detta avvisades av Anders Larsson med hänvisning till att kungen bestämt att handlingarna skulle hållas hemliga. van Wijk frågade om Anders Larsson själv gjort vinster på kopparförsäljningen eller leveranser till bergsmännen, vilket Anders Larsson

häftigt förnekade. Däremot kunde han inte säga emot en annan anklagelse, att han 1571 varit inblandad i de växelaffärer som hertig Karl bedrivit mot kungens förbud. Han försvarade sig med att hans bror Arvid då haft hertigens tillstånd att uppväxla mynt i furstendömet, medan han själv endast levererat mynt till kungens kammare.⁸⁸

Anders Larsson inledde sitt eget försvar med att klaga över Willem van Wijk som förtalat honom hos kungen och många andra personer, men aldrig hade kunnat ge några bevis på hans skuld. För ett år sedan hade Anders Larsson påmint kungen om det erbjudande och löfte som van Wijk givit i Linköping då han åtog sig järnhandeln, nämligen att han skulle mot 2 000 daler årligen leverera krigsfolket betalning i kläde eller penningar och allra minst skaffa kronan en förtjänst om 2 000 daler. På kungens vägnar erhöll han genom Anders Larsson 5 000 daler i reda penningar och 3 000 daler i koppar förutom intäkterna av gårder, kyrkotionden, skattejärn och andra varor. Av detta hade knappast huvudsumman betalats, inte heller den stora förtjänst som han utlovat. Då kungen hörde detta, befallde han att van Wijk skulle avge en fullständig räkenskap för järnhandeln inom sex veckor, en tid som senare utsträcktes till ytterligare åtta veckor.

När kungen på hösten 1584 gav Anders Larsson fullmakt att driva järn-

handeln, lovade van Wijk att avstå från all kronans handel samt inte heller mer bekymra sig med järnbruken utan hjälpa Anders Larsson med råd vid behov. Men när han märkte att han således var skild från allt, hade han några gånger kommit till Anders Larssons hus och begärt att järnhandeln skulle återgå till honom. I gengäld skulle han hjälpa till i kopparhandeln och erbjöd halva förtjänsten han hade fått av järnhandeln. Anders Larsson hade svarat att han ville tänka över saken, men beslöt senare att avstå från sådant samarbete. Enligt Anders Larsson hade van Wijk, innan han kom i kungens tjänst, ideligen besökt honom och bett honom hjälpa honom att komma över lodhandeln. Han hade erbjudit Anders en stor förgylld pokal och dessutom 1000 dalers värde av samma handel, vilket Anders avvisade. Senare hade han erbjudit andra ämbetsmän en guldkedja om de ville hjälpa honom till att få överta lodhandeln.

Willem van Wijk försvarade sig mot Anders Larssons anklagelser om järnhandeln med att han visserligen erhållit 5000 daler och kopparn men att kungen senare kommit med krav att betala knektarnas och ryttarnas löner av samma summa, fast hans fullmakt inte innehöll något sådant. Han hade ändå använt pengarna till att bygga upp nya hammare, smedjor, dammar, sågar och kvarnar förutom många hus. Om han fått vara kvar vid bruken, skulle de ha

räntat mer. Om de kommit igång, skulle man få dubbelt så mycket järn till samma kostnad som tidigare. Många bruk som upptagits under hans tid skulle, menade han, framöver ge stora förtjänster åt kronan, vilket inte skett förut, varken i kung Gustavs eller i kung Eriks tid. Bruken kunde inte på så kort tid förväntas gå med vinst. Att han inte blivit klar med räkenskapen över järnhandeln förklarade han med att man inte hunnit färdigställa brukens räkenskaper.

Anders Larsson framförde därefter en rad anklagelser som rörde Willem van Wijks tidigare verksamhet i Sverige. Han sades ha rymt från Nederländerna som anklagad för bedrägeri och trolöshet. van Wijk svarade att han inte någon gång varit stämd för skulder. Hos Erik XIV skulle han fått betalning för rustningar två gånger om, något som han helt förnekade. När han kommit till Stockholm, hade han bedragit en änka och hennes barn, vilket van Wijk erkände men sade sig ha betalat böter för. Som köpman hos hertig Karl hade han tillskansat sig privata vinster på utländska varor, vilket han svarade med att detta tillåtits av hertigen. van Wijk hade lyckats få varuhusets skrivare att ändra i räkenskaperna, vilket denne intygade, och efterpat en namnteckning under ett dokument, vilket ägaren bekräftade. Den koppar han fått att använda till sitt hustak hade han sålt till andra, vilket intygades av andra. van Wijk hade också

yttrat sig kränkande om konungen på slottet. Anders Larsson ställde frågan om det inte var märkligt att van Wijk lyckats köpa så många hus och tomter i Stockholm när han nyss suttit i fängelse i Älvsborg. Han svarade att han köpt dem med egna pengar, men andra intygade att det skett med konungens pengar. van Wijk hade nyligen anklagats på tinget i Östergötland att vara en skälm och bedragare, och han hade låtit frakta några hundra skeppund lod till sjöstäderna och sedan lagt beslag på loden som sina egna varor. På dessa anklagelser svarade van Wijk att han beviljats loden genom kungligt brev. En sista anklagelse gällde hans senaste affär i november 1584 då köpmannen Simon Bär i Danzig fått tullfritt inskeppa 270 skeppund lod mot kungens uttryckliga vilja.

Rättegången slutade 23 november med att Anders Larsson bortsett från växelaffären 1571 helt frikändes från van Wijks anklagelser. Van Wijk dömdes att förbli i husarrest till dess han fullgjort och förklarat sina räkenskaper för järnhandeln. Kungen gav honom i januari 1585 rätt att besöka räntekammaren och ordna sina ärenden i staden. I maj 1585 spreds ett rykte att van Wijk tänkte sälja sina hus i Stockholm vilket man antog vara en förberedelse för att i hemlighet lämna landet. Kungen gav ståthållarna i Stockholm i uppdrag förbjuda eventuella försäljningar. Skälet var enligt kungen att van Wijk ”vet alltför mycket om

rikets angelägenheter”.⁸⁹ Redan tidigare hade van Wijk förlorat sin ställning som högste ansvarig för bergverken. Till ny befallningsman över alla järnbruk utsågs kamreraren Mats Törne i januari 1585. Denne var i tjänst under slutet av 1580-talet men fick därefter ingen efterträdare.⁹⁰ I ett betänkande som rådet avgav i mars 1585 kritiserades att man överlämnat alltför mycket åt utländska köpmäns påfund, varvid man tog van Wijks järnhandel som exempel. Om han inte kunde bevisa med sina räkenskaper att hans handel varit till nytta för landet, borde han bestraffas. Resterna av van Wijks lodproduktion borde säljas, när loden inte längre behövdes.⁹¹

Verksamhet under 1590-talet

Även om Willem van Wijk förlorat sin anställning som ansvarig för alla kronans järnbruk, var han inte länge utestängd från kronans tjänst. Inom några få år fick han fullmakt att arrendera tre olika kronobruk, Finspång, Danne-mora och Nacka samt anförtroddes ämbetet som föreståndare för det kungliga myntverket.

Han anhöll i oktober 1586 att få återkomma till Finspångs bruk och arrendera bruket och gården. På detta sätt sade han sig kunna ersätta kronan för de förluster man haft under de fem år han varit ansvarig för landets bergverk. Han lovade att betala bruksanställdas arbetslöner samt årligen betala skatt för

bruket. Kungen skrev i februari 1587 att han av flera orsaker inte hade skäl att inlåta sig vidare i någon handel med van Wijk, särskilt som undersåtarna klagat över de stora pålagor de haft under de gångna åren med honom. Ändå hade van Wijk erbjudit sig villig att av egna medel ersätta den skada kronan lidit på bruket, som beräknats till en summa om ca 5 200 daler. Därför avtalade kungen med honom i februari 1587 om ett kontrakt att han tills vidare skulle få arrendera Finspångs bruk och gård. Han fick rätt att bryta järnmalm i Vånga bergslag men inte styra över bergsmännen eller bönderna i området. Som säkerhet för kontraktet sattes van Wijks stenhus i Stockholm. Om han inte betalade sina skulder inom två år, skulle husen tillfalla kronan. Fogden på Finspång fick kungens befallning att inventera brukets egendom och sedan överlämna den till van Wijk.⁹² Förlänningen av Finspångs bruk förnyades av hertig Karl i juni 1593. Efter van Wijks död 1597 indrogs bruket till kronan, men van Wijks son Willam de Wijk fick i april 1598 av hertig Karl rätt att sitta kvar till hösten samma år för att kunna bärga sin skörd. Genom sitt ställningstagande mot hertig Karl i den pågående konflikten mellan hertigen och Sigismund blev Willam fängslad och avrättad i augusti 1598. Finspångs bruk indrogs därmed till kronan.⁹³

I juni 1586 fick van Wijk kungens fullmakt att leda järnbruksverksamheten

vid Dannemora berg, där Johan Sasse var fogde sedan 1585.⁹⁴ Kungen upplät i december 1588 till borgarna i Uppsala två hammare och en masugn vid Österby bruk och rätt att bryta malm i Dannemora berg skattefritt i tjugo år. Avsikten var troligen att förmå köpmännen i Uppsala att satsa på järnproduktion i Dannemora, där de hade intressen i järnhandeln. Borgarna började med lodstöpning och kom därigenom i konflikt med van Wijk, som ju hade egna intressen där. Enligt ett kungligt brev till Johan Sasse i juni 1590 skulle van Wijk få understöd av skatter från det omgivande Norunda härad. Denne skrev i ett brev till kammaren i december 1590 att borgarna måste skaffa sig lodstöpare från Tyskland, eftersom kronan inte kunde umbära någon av sina egna specialister. Efter Johan III:s död 1592 begärde uppsalaborgarna bekräftelse på sina privilegier, vilket troligen inte beviljades.⁹⁵

Även för de andra uppländska bruken spelade van Wijk uppenbarligen en viss roll också under 1590-talet. I brev till kammaren 1590 begärde han information om fogdarna på Österby och Forsmark och brukens verksamhet. Av en av de få räkenskaper som bevarats från Forsmark från denna tid och som gäller år 1593 framgår att fogden gjorde två resor till van Wijk i Stockholm om brukets affärer, medan två fogdetjänare fraktade stångjärn och lod för att betala köpmän efter van Wijks befallning. En

av hans tjänare vistades en månad vid Forsmarks bruk enligt brukets räkenskaper.⁹⁶

Från 1590 fick van Wijk en ny roll som föreståndare för det kungliga myntet. Inför krigsinsatserna mot Ryssland 1589 behövde Johan III stora summor till krigsfolkets löner. I denna situation beslöt kungen att genomföra en försämring av myntets silverinnehåll för att få pengar till de närmaste utgifterna. Myntförsämringen inledde med att ett örtugmynt började utmyntas med ett mycket lägre silverinnehåll än tidigare. Utmyntningen steg till mycket höga belopp, samtidigt som priserna steg kraftigt, på samma sätt som skett under 1570-talets första år. I båda fallen leddes myntpolitiken av hertig Karl, och i båda fallen använde han sig av van Wijk som en viktig medarbetare. Under 1580-talet saknas alla brev från hertigen till van Wijk i hertigens registratur, eftersom han då var i kungens tjänst, men från och med 1590 finns desto fler brev från hertigen till van Wijk, och det stora flertalet gäller hans arbete med myntet.⁹⁷

I februari 1590 utnämndes van Wijk till föreståndare för myntet, det kungliga myntverket. Föreståndaren var överordnad myntmästaren och dennes myntgesäller men inte inblandad i själva myntproduktionen. Han skulle med pengar från myntet svara för löner och omkostnader för alla anställda vid myntet.⁹⁸ I instruktionen för föreståndaren finns ett

generellt förbud mot all privat insättning och smältning av silver, och särskilt gällde detta van Wijk själv som hotades med dödsstraff om han försökte sig på detta. Endast ett fåtal gånger fick han rätt att mynta, men då gavs i gengäld utförliga motiveringar. Utmyntningarna var i dessa fall ett medel att betala van Wijk för kronans skulder till honom. Som myntföreståndare atterade han åren 1590–93 utbetalningar från myntet till olika ändamål nästan varje vecka enligt räkenskaperna. Inför Stockholms rådhusrätt anklagades han vid flera tillfällen 1592 och 1593 att ha bedragit flera borgare med sämre mynt vid olika affärer. En viss Henrik Svart erkände 1593 att han ett år tjänat som växlare åt van Wijk och bytt till sig silver och gammalt mynt. Då man inte visste om van Wijk haft tillstånd till växlingen, ledde saken inte till några åtgärder.⁹⁹

Genom ett kungligt brev i mars 1595 fick van Wijk i uppdrag att förestå en tredje bruksanläggning, Nacka kronobruk och den därmed förenade Vättinge krutkvarn nära Stockholm. Fogden där skulle vara underställd honom.¹⁰⁰ Som ovan nämnts hade van Wijk redan 1581 pläderat hos kammaren att man skulle överföra allt järn från Bergslagen till att smidas till slottets och kronans behov vid Nacka, som låg nära huvudstaden, ett förslag som kammaren var skeptisk till. van Wijk besökte också Vättinge 1592 i samband med sitt

uppdrag som föreståndare för rikets järnverk.¹⁰¹ En av de få räkenskaper som bevarats från Nacka bruk, skriven 1589, visar att smedjan fick tackjärn från Bergslagen som smiddes till en rad olika byggnadssmidan och redskap till flottan, artilleriet och de slottsbyggen som förekom. Man bedrev även kopparslageri i Nacka, främst plåt till det kungliga myntverket, vilket då leddes av van Wijk.¹⁰² Även om van Wijks befattning i Nacka inte varade mer än ett drygt år, var hans insats ändå betydelsefull. I flera brev till van Wijk 1595 meddelade hertig Karl att olika köpmän skulle få sin betalning från Nacka och Vättinge i form av bandjärn och dragjärn.¹⁰³ Dessa två järnprodukter tillverkades 1596 av järndragare, särskilda specialister som värvats från Tyskland och Frankrike till Vättinge just av van Wijk. Att van Wijk också vistades i Nacka framgår av en rättegång vid Stockholms rådhusrätt 1597, där två tjuvar erkände att de stulit sex järngrytor som tillhört honom. En märklig omständighet i samband med Nacka är att ett holländskt sjökort över inloppet till Stockholm, utfört i Amsterdam i början av 1600-talet, uppstår en kyrka, kallad "Willem van de Wycks kerck". Kyrkan är troligen ett spår av ett gammalt kapell vid Nacka bruk, tillkommet under hans tid.¹⁰⁴

Nacka blev van Wijks sista verksamhetsområde, eftersom han avled i januari 1597. I hertig Karls dagboksanteckningar

antecknade hertigen under 29 januari: "fick iagh wette William de Wick war afsämnet, gudh upuecke kråppen till en salig uppståndelse." Hertigen meddelade 2 februari att man avvisade klagomål över van Wijks skulder med uppgiften att han för några dagar avlidit. År 1604 och 1606 rannsakades hans skulder inför riksrådet på begäran av hans arvingar.¹⁰⁵

Familjelivet i Stockholm

Willem van Wijk var under större delen av sin tid i Sverige bosatt i Stockholm men var inte borgare med burskap i staden, utan betecknades i stadens räkenskaper endast som kronans ämbetsman. Han gifte sig omkring 1574 med Margareta Olofsdotter, dotter till sekreteraren i kansliet Olof Eriksson.¹⁰⁶ Hon nämns också i fogderäkenskaperna 1580 då hon besökte Guldsmedshyttan.¹⁰⁷ De fick minst fem barn. Förutom ett barn av okänt kön som avled i juli 1589, fick de två söner och två döttrar.¹⁰⁸ Sonen Willem de Wijk deltog i faderns affärer med olika köpmän 1591 och 1592 och övertog efter dennes död arrendet av Finspångs bruk.¹⁰⁹ Som kapten vid flottan indrogs han i striderna mellan hertig Karl och Sigismund, där han övertalades att övergå till Sigismunds parti. Han fängslades, dömdes till döden och avrättades i augusti 1598.¹¹⁰ Den andra sonen, Carl de Wijk, nämns i Stockholm åren 1607–18. Den ena dottern, Kristina de Wijk, var gift första gången med köpmannen Nils

Becker i Stockholm, andra gången med översten Hans Fredrik Fuchs. Den andra dottern, Margareta, var gift med borgaren Ludvig Gelitz.¹¹¹

Willem van Wijk ägde ett flertal hus i Stockholm. Han köpte i oktober 1579 av sina svågrar Gotskalk och Måns Olofsson en del i ett hus vid Slottsbacken, erhöll av Johan III 1582 ett stenhus vid Järntorget, köpte 1583 ett ytterligare stenhus vid Järntorget, 1589 en tomt vid Slottsbacken, 1591 en tomt på Gråmunkeholmen, 1591 ett korsvirkeshus, 1592 ett stenhus vid Köpmangatan och 1594 en gård på Norrmalm.¹¹² Flera hus förvärvade han kort efter det att han kommit ur fängelse i Älvsborg 1576, vilket förvånade samtiden. Under rättegången 1584 frågade Anders Larsson om han köpt dem för egna pengar eller fått hjälp av kungen. Van Wijk intygade att han byggt och köpt dem med egna medel. Av brev framgår emellertid att kungen skänkte honom huset vid Järntorget 1582, vilket van Wijk 1591 sålde till drottning Gunilla Bielke. Därutöver ägde han också två gårdar i Uppsala och två gårdar i Norrköping.¹¹³

Efter van Wijks död 1597 gifte hans änka Margareta Olofsdotter om sig senast 1601 med köpmannen Jöran Bähr d.ä., av vilken hon fick Huvudsta säteri i Solna socken i morgongäva. Sonen Willam tycks ha disponerat egendomen, men då han blev avrättad 1598, förklarades gården förbruten och indrogs till

kronan. Änkan, som levde ännu 1616, förde långvariga processer genom sina svärsöner med Erik Jöransson Tegel om arvet efter van Wijk, bland annat om Huvudsta gård.¹¹⁴

Inför samtiden och eftervärlden

Willam van Wijks insatser som ledare av kronans bergsbruk utsattes för hård kritik redan i samtiden. Av vedersakare såsom Anders Larsson anklagades han för att vara en bedragare. Rådet skrev i ett betänkande i mars 1585 att han var ett bra exempel på de utlänningar som kommit med djärva planer som sedan misslyckats helt. Han borde häktas och straffas som varning för andra ”illfundiga hufvud och skadelige menniskier”. Hans uppdragsgivare, först hertig Karl och senare Johan III, hade som vi sett ofta invändningar mot hans verksamhet men befordrade honom ändå till viktiga poster i förvaltningen.

Senare forskare har också haft mycket olika åsikter om hans betydelse för det svenska bergsbruket. E.W. Dahlgren gav i sin skildring av Österby bruks historia en positiv bild av hans verksamhet vid bruken och påpekade det påtagliga uppsvinget i brukets produktion under van Wijks tid. Karl Kilbom kom däremot fram till en starkt kritisk hållning. Han menade att det inte fanns några bevis för att van Wijk införde nya arbetsmetoder i bergsbruket. Birgitta Lager och Birgitta Odén, de enda forskare som sysslat med

hela Wijks hela verksamhet i Sverige, har varit mera positiva och betonat den påtagliga ökningen av järnproduktionen som skedde på 1580-talet och som måste ses som en följd av van Wijks ledning. Också Björn Helmfrid har pekat på den stora expansionen i bergsbruket under van Wijks år vid Finspångs bruk och i Östergötlands bergslag. Mina egna slutsatser av det tidigare obearbetade källmaterialet om lodköpet och järnköpet, de två projekten som van Wijk lanserade under sin korta tid, styrker ytterligare att bergsbruket kunnat utvecklas ytterligare, om han inte avsatts från sin ledning så snart som efter endast fyra år.

Willam van Wijk kom som Maj-Britt Nergård framhållit, i konflikt mellan två olika ekonomiska system, dels kronans tidiga industriella verksamhet där kungen fungerade som företagsledare, dels det moderna internationella handelskapitalets system. Det var omöjligt för en köpman av van Wijks karaktär att med vinst gå in i produktionen, eftersom det var kungen själv som bestämde över produktionens utformning. 1500-talets köpmän var beroende av kungamakten. I vårt nutida perspektiv kan van Wijks karriär ses som en rad vilda kast som ofta kom i motsatsförhållande till varandra. Ena stunden anklagades han för brottslighet, i andra stunden togs han till nåder igen och fick viktiga uppdrag. Även om van Wijk som vi sett använde

främst sin egen personal och inte fogdarna i sina olika projekt, kom han ändå i direkt konflikt med alla viktiga grupper i samhället: kungamakten, bergsmännen, bönderna, borgarna och adeln.

Nergård har jämfört van Wijk med en annan nederländsk köpman, Willem de Besche som kom till Sverige omkring 1595. Denne fick stor betydelse för den svenska järnhanterings utveckling, dels genom att införa tekniska innovationer från Vallonien, dels genom att inleda samarbete med den senare så mäktige Louis de Geer. Till skillnad från van Wijk kunde de Besche bygga på ett viktigt familjenätverk eftersom fadern och bröderna också etablerade sig i Sverige.¹¹⁵ Kronan övergick också alltmer till att överlämna bruken till arrendatorer som hade större handlingsutrymme än någonsin tidigare. Med Louis de Geer övergick arrendena till ett faktiskt ägande av bruken, vilket påskyndade järnhanterings senare expansion. 1500-talets senare hälft med köpmän som Willem van Wijk kan i fråga om järnhanteringen ses som ett förspel till den utveckling, omreglering och nyreglering som skedde av näringen under 1600-talet.

Denna artikel har genomgått vetenskaplig granskning av externa läsare enligt modellen double-blind peer review.

Noter

- 1 Ericson, Lars (2004), *Johan III. En biografi*, s. 166ff. Larsson, Lars-Olof (2005), *Arvet efter Gustav Vasa. En berättelse om fyra kungar och ett rike*, s. 219ff.
- 2 Odén, Birgitta (1955), *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*, s. 394ff, 407f. Odén, Birgitta (1966), *Kronohandel och finanspolitik 1560-1595*. Skrifter utg. av Vetenskaps societeten i Lund 56, s. 319.
- 3 Han omtalas under olika namn: Willem van Wijk i de holländska källorna, Willem de Wijk i svenska källor. Här har den första namnformen valts som troligen är den ursprungliga.
- 4 Odén, Birgitta (1960), *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet*. Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 5 s. 223ff. Järnmonopolet se Odén 1955 s. 108.
- 5 Lager, Birgitta (1955), art. Wijk, Willem (Welam) de (van), i *Svenska män och kvinnor*. Odén 1955, 1960, 1966. Odén, Birgitta (1963), *Slagskatt och präglingsrätt i Sverige under senare 1500-talet*, Nordisk numismatisk årsbok. Odén, Birgitta (1964), Striden om myntregalet under Vasasönerna, *Historisk Tidskrift* (HT). Helmfrid, Björn (1965), *Norrköpings stads historia. 2. Tiden 1568-1825*. Dahlgren, E.W. (1928) De uppländska bruken Österby, Forsmark, Leufsta och Gimo under äldsta tider (intill 1627). *Med hammare och fackla* 1. Årsbok utg. av Sankte Örjans Gille. Kilbom, Karl (1958), *Vallonerna. Valloninvandringen, stormaktsväldet och den svenska järnhanteringen*. Boëthius, Bertil (1951), *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Nergård, Maj-Britt (2001), *Mellan krona och marknad. Utländska och svenska entreprenörer inom svensk järnhantering från ca 1580 till 1700*. Lager 1955. Odén 1955, 1960, 1963, 1964, 1966. Helmfrid 1951. Dahlgren 1928. Kilbom 1958. Boëthius 1951. Nergård 2001.
- 6 van Wijks räkenskaper ingår i Röda nummer (Oordnade handlingar för 1630) vol. 28 nr 439 och vol. 57 nr 484, Riksarkivet (RA), samt i Strödda kamerala handlingar, vol. 39, RA, hans räkenskaper för järnhanteringen 1580-86 i Kammarkollegiet Bergsbruk, vol. 2-5, RA. Brev i Riksregistratoret (RR) och hertig Karls registratur (HKR), RA.
- 7 Odén 1966 s. 116ff.
- 8 Tommos, Sören (1976), Erik XIV och Jacques De Crussol. Ett svenskt värningsföretag under det nordiska sjuårskriget. *Aktuellt och historiskt. Medd. från militärhistoriska avd. vid Kungl. Militärhögskolan* 1976, s. 15-46. Tommos 1976.
- 9 Kilbom 1958 s. 151ff.
- 10 Van Wijks brev i Röda nummer vol. 57 nr 484, RA. För hjälp med översättningen och annat tackar jag arkivarie Jan Mispelaere, RA. De la Gardies brev till van Wijk i Strödda kamerala handlingar vol. 39.
- 11 Kungens uppdrag till Joachim Grip och Pontus De la Gardie, RR 1566 20/5 fol. 270, 30/5 fol. 270f. De la Gardies rapport i Gallica vol. 548, RA. Gramaye se Odén 1966 s. 138ff.
- 12 Erik XIV:s almanacksanteckningar, utg. av C.M. Stenbock, 1912, s. 35. Odén 1966 s. 146.
- 13 van Wijks räkenskaper i Strödda kamerala handlingar, vol. 39, och Livrustkammaren, vol. 2, Slottsarkivet (SlA). Jansson, E. Alfred (1960), *Nacka. Kring Nacka ström 1577-1887*. Sörmländska handl. nr 20, s. 19. Vin se Vinkällaren, vol. 3, SlA. Harnesk Arkiliräkenskaper 1560:1, Krigsarkivet (KrA). Smaragdsmycke i Livrustkammaren, vol. 2, SlA.
- 14 Skuldsumman uppgick till 115 000 mark örtug.
- 15 Leveranser i van Wijks räkenskaper, Strödda kamerala handlingar, vol. 39. Arenburg se HKR 1569 8/8 fol. 27v. Johans brev maj 1571 i van Wijks räkenskaper.
- 16 Gyllene Duvan värderades till 80 000 mark örtug. Gyllene Duvan kungl brev juli 1571 i van Wijks räkenskaper. Engeln RR 1572 9/1 fol. 9, 11/6 fol. 174. Båtsmän RR 1572 11/6 fol. 173.

- 17 Pryssen se van Wijks räkenskaper i Livrustkammaren, vol 2, SIA, samt Stockholms tänkeböcker (STb) 1581 s. 436. Danske kungens skulder se HKR 1572 7/8 fol. 36.
- 18 Hertigdömet som en stat i staten se Hedberg, Lennart (2009), *Karl IX. Företagarfursten & enväldsbärskaren*, s. 33ff. Hertigens skulder se Kungliga arkiv, vol. K 352, RA.
- 19 Bruken se Hedberg 2009 s. 96ff.
- 20 Kontrakt HKR 1572 16/7 fol. 31, 22/7 fol. 32v. Almquist, Johan Axel (1917-23), *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523-1630. Del 2*, s. 2, s. 189. Brukets räkenskaper se Värmlands handlingar (VrH) 1572:2, 1573:16, RA.
- 21 Odén 1964 s. 151ff. Jansson 1960 s. 19.
- 22 HKR 1571 10/9 1571 fol. 43. Kungens svar RR 1571 6/11 fol. 31v.
- 23 van Wijks uppdrag HKR 1571 14/10 fol. 56v, RA. Även Lindroth, Sten (1948), *Hertig Karl och silverbergsordningen 1572*, HT, s. 241.
- 24 Kungens protester RR 1571 17/11 fol. 286v, 6/12 fol. 31v, 1572 20/1 fol. 17, RA. Karls svar HKR 1571 30/11 fol. 74, 19/12 fol. 80v, RA.
- 25 Furstendömenas räntekammare, hertig Karls räntekammare vol. 2, 3, RA.
- 26 Strödda historiska handlingar vol. 22-23, RA.
- 27 Hertigens spannmålshandel se Hedberg 2009 s 132. RR 1573 9/5 fol. 113v, 15/6 fol. 155v, HKR 1573 18/6 fol. 112.
- 28 Om tulltvisten se Söderqvist, O (1903-04), Studier rörande förhållandet mellan Johan III och hertig Karl 1576-1582, HT, s 212ff. Passet se HKR 1575 12/1 fol. 126v. Försäljningen av passen Röda nummer vol 57 nr 484, RA. van Wijks fängelsetid se förtärsregister för Älvsborg i Västergötlands handlingar (VgH) 1576:3, RA, samt RR 1575 15/10 fol. 165. Kungens brev RR 1576 22/1 fol. 16, 22/5 fol. 113v, 7/6 fol 133v. Hertigens brev HKR 1575 9/7 fol.154, 20/11 fol. 190, 7/12 fol. 193, 24/12 fol. 195v, 1576 4/2 fol. 6.
- 29 Friarresan se Hedberg 2009 s 58ff. Fullmakt HKR 1577 13/8 fol. 164, även 10/9 fol. 193.
- 30 HKR 1578 16/1 fol. 6. Bro och Lekeberga gårdar se Hedberg 2009 s. 98. Bro gård i VrH 1578:10, Lekeberga gård i Närkes handlingar (NH) 1578:18, Eskilstuna gård i Södermanlands handlingar (SH) 1578:2. Leveranser till van Wijk se Bergsbruk vol 97-101:1. HKR 1578 1/9 fol. 50, 22/12 fol. 146.
- 31 Greken se HKR 1573 4/7 fol. 174v, 1578 5/11 fol. 110; Stockholms tänkeböcker 1578-1583 (STb). Utg. genom J.A. Almquist, Stockholm 1945, STb 1578 s 336.
- 32 Handeln 1579 se HKR 1579 5/2 fol. 6, 16/4 fol. 12, 29/9 fol. 51v, 29/10 fol. 55, 15/11 fol. 58v, 23/12 fol. 64, 31/12 fol. 67.
- 33 HKR 1581 22/7 fol. 53. Tham, Wilhelm (1943), *Noraskoga och Linde bergslag under medeltid och vasatid*, s. 160.
- 34 HKR 1582 2/4 fol. 15v, 6/9 fol. 55v.
- 35 HKR 1587 19/5 fol. 18v.
- 36 Odén 1955 s. 104. Enligt det något egenartade räkenskappsschemat var metallvaror vanligen placerade i slutet av räkenskapen, långt efter gårdens spannmåls- och boskapskonto, även om järnproduktionen oftast var långt större än gårdens jordbruk.
- 37 Oxdrifter se Myrdal, Janken & Söderberg, Johan (1991), *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige* s. 435ff. Odén 1955 s. 309.
- 38 Eriksson, Märta (1940), *Järnräntor under 1500-talet*. Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 11.
- 39 Fögderiet bestod av landskapets viktigaste bergslagsbygderna i Noraskog i öster och Lindesberg i väster, tillsammans med Åkerbo härad och Glanshammars härad i Närke.
- 40 Klingnéus, Sören (1989), *Från Nerikes faktori till Bofors. Krigsindustrin i Örebro län, i Närkingar i krig och fred. Soldater och militär organisation i Örebro län* s. 443. Tham 1943 s. 164. Boëthius 1951 s. 94.

- 41 Garpenbergs bruk som övergått till från kopparproduktion till järnutvinning 1579 bildade ett eget fögderi med Näs gård samt Nedre bergslagen (socknarna Husby, Grytnäs, Folkärna och By). Östra Silvbergs gård bildade ett fögderi med en del av Stora Tuna socken. Västra Silvbergs gård utgjorde ett fögderi med Västerdalarna (Malung, Lima, Järna, Näs och Floda socknar), Västerbergslagen (Grangärde, Norrbärke, Söderbärke, Norberg, Färnebo och Västervåla socknar), samt Skinnskatteberg. Sätters gård bildade ett fögderi med Hedemora by och socken, Skedvi socken och delar av Stora Tuna socken. Dalarnas handlingar (DH) 1580:4, 5, 6, 12. Almquist 1917-23, 2 s. 261-266, 274-281.
- 42 Det östgötska bergsbruket ingick i ett fögderi som 1580 omfattade Sundbo härad i Närke samt socknarna Tjällmo, Hällestad, Vånga och Risinge.
- 43 Bergsten, Karl-Erik (1946), Östergötlands bergslag. En geografisk studie. Medd. Från Lunds universitets geogr. Inst nr 10, s. 121, 124. Helmfrid 1965 s. 122ff.
- 44 Dahlgren 1928. Almquist 1917-23, del 1 s. 205ff.
- 45 Jansson 1960 s. 7ff. Hedberg, Jonas (1976), *Kungliga Artilleriet. Medeltid och äldre vasatid* s. 305, 307. Almquist 1917-23, 1 s. 232.
- 46 Almquist 1917-23, del 2 s. 303.
- 47 Kungens brev i RR 1578 13/3 fol. 59. Odén 1960 s. 240.
- 48 Odén 1960 s. 248ff.
- 49 Oden 1955 s. 108. Fullmakt 10/4 1580 och instruktion 14/5 1580 (tr. Sahlin 1933) i van Wijks räkenskaper 1580-86, Bergsbruk vol. 4 (tryckt av Carl Sahlin, Blad för bergshanteringens vänner 21, 1933).4. Kungligt brev med fullmakt för van Wijk i RR 1580 24/5 fol. 88.
- 50 Rättgång i Stockholms tänkeböcker 1584 s 110, 118. Kungsåra 14/12 1581 se van Wijks räkenskaper. Beställningar RR 1583 16/2 fol. 52v, 18/2 fol. 54v, 29/10 fol 304v. Även Lundstedt, Bernhard (1883), *Katalog öfver Finspongs bibliotek* s. III.
- 51 Anders Larsson (Gammal) skall skiljas från den kunglige köpmannen Anders Larsson som ledde kopparköpet (Svalenius, Ivan (1991), Rikskansliet i Sverige 1560-1592 s 181).
- 52 Östergötlands handlingar (ÖH) 1580:II. Helmfrid 1965 s 117ff.
- 53 Exempel: Mickel Mouritz anställdes som inköpare vid Finspång men gjorde också många resor åt olika håll, bland annat till Gävle efter en byggmästare och till Dalarna efter koppar. Fabian Francke, som också var stationerad vid östgötabruken, tjänstgjorde också i van Wijks ärenden i Bergslagen. Antonius Cleophasson, som betecknades som underfogde vid Finspångs bruk, gjorde flera resor till Älvsborg för att köpa fisk till bergsbruket. Pável Westphaling och Hindrik Småpeper var andra ämbetsmän i van Wijks tjänst, som ingav detaljerade räkenskaper för sina olika uppdrag. Andra tjänare som Lasse Finne skickades med brev till Söderköping och Uppsala, medan Jon Larsson reste till Österby för att motta kläde till Finspångs bruk och Mats Sparf skickades till Bergslagen att svara för järnleveranser. Särskilda räkenskaper finns bevarade för Mickel Mouritz, Pável Westphaling och Fabian Francke i Bergsbruk vol. 2, övriga nämns i van Wijks räkenskaper 1580-86.
- 54 Brev i RR 1580 7/10 fol. 167v och 7/11 fol. 231.
- 55 Almquist 1917-23, 1 s. 206, 210. Dahlgren 1928 s. 10ff. Boëthius 1951 s. 95. Nisser, Marie (1984), Forsmarks bruks historia, i *Forsmarks bruk – en uppländsk herrgårdsmiljö* s. 10.
- 56 DH 1582:6, 1583:6, 1584:8, 1585:7. Almquist 1917-23, 2 s 279. Rönnegård, Sam (1957), *Hedemora bergslag. Garpenbergs socken*, s. 68.
- 57 Kammarrens arkiv, kammarens koncept och inkomna skrivelser 1580-81, RA.
- 58 RR 1580 24/5 fol. 88, 1/7 fol. 109b, 18/11 fol 231v. Kungligt brev 23 december 1580 i Västmanlands handlingar (VmH) 1581:4, RA. Skattejärnet se DH 1581:1, 1581:3, 1581:10, 1582:6, Gästriklands handlingar (GH) 1582:6, RA.

- 59 Passen se Bergsbruk vol 2 strödda handl. Jost kopparslagare och de tyska smederna se ÖH 1584:3, 1585:7, RA. Leuhusen se van Wijks räkenskaper 1580-86. Helmfrid 1965 s 121.
- 60 Fogden Carl Ericsson i Lindsberg fick utöver sin lön en bonus om 1 skeppund stångjärn för varje skeppund stångjärn eller lod som göts eller smiddes vid bruken inom hans fögderi. Per Mickelsson, som användes i lodköpet i Lindsberg, erhöll utöver sin lön 1 skeppund av varje extra skeppund stångjärn eller lod. Fogden Lars Hansson vid Österby bruk fick på motsvarande sätt en bonus om 4 daler pengar eller 4 tunnor säd för varje skeppund stångjärn som tillsmidde, och hans fogdeskri- vare fick en bonus om 1 daler per skeppund. Se van Wijks räkenskaper 1580-86.
- 61 Bonusbetalningarna se van Wijks räkenskaper 1580-86.
- 62 Odén 1960 s. 280, Odén 1966 s. 322, 325. För lodproduktionen se även Klingnéus 1989 s 444.
- 63 Räkenskaper för lodköpet i Bergsbruk vol 102.
- 64 1 skeppund järn för varje nytt skeppund som tillkom utöver den tidigare lodgjutningen.
- 65 Därav hans egen produktion, 269 skeppund, järn som Anders Larsson (Gammal) köpt av bergsmännen i Lindsberg, 379 skeppund, och järn som Per Mickelsson köpt i Noraskoga, 270 skeppund. Bergsbruk vol. 102.
- 66 Anders Larsson uppbar 1582 gärdesskatt av fogdarna i Västerås, Kungsör och Arboga samt oxar av fogdar i Västergötland. Dessutom kom spannmål även från Närke, eftersom ett särskilt kontrakt gjorts med hertig Karl om hjälpeleveranser från hans hertigdöme. Även Per Mickelsson erhöll gärdesskatter av Västerås och spannmål från Närke. Varorna byttes mot järn, 2 366 skeppund lod i Lindsberg och 1 146 skeppund i Noraskog, som sedan transporterades till Bertil lodstöpare. Denne hade i sin vanliga verksamhet också stöpt lod av det järn som tillfallit kronan i skatt, totalt 333 skeppund lod 1582. Järnet som uppburits av bergsmännen, som kallades köpelod, innebar därför en avsevärd ökning av lodproduktionen till totalt 3 845 skeppund. Bergsbruk vol. 102.
- 67 2 704 skeppund i Lindsberg och 1 480 skeppund i Noraskog, medan Bertil lodgjutare stöpte 276 skeppund av kronans järn, det vill säga totalt 4 450 skeppund lod. Lodgjutning- en pågick även vid Borns hytta i Noraskog under ledning av Bertil lodstöparens måg Nils Larsson, som 1583 producerade 729 skeppund lod både av kronans järn och av lod köpt av bergsmännen. Bergsbruk vol. 102.
- 68 Bergsbruk vol. 102.
- 69 Pável Trier uppnådde som mest 610 skeppund 1584 och Nicolaus Nilsson producerade sammanlagt 856 skeppund åren 1581-83. ÖH 1581:10, 1582:13, 1583:5, 1584:8. Helmfrid 1965 s. 119, 125.
- 70 För år 1583 rörde det sig exempelvis om enbart 129 skeppund lod och 14 skeppund tackjärn. Kungligt brev 16/1 1582 i ÖH 1582:13. Per Anderssons räkenskaper i ÖH 1581:10, 1582:13, 1583:5. Bergsten 1946 s. 125.
- 71 Dahlgren 1928 s. 13, 15.
- 72 År 1582 14 skeppund och år 1583 109 skeppund. DH 1583:14, 1584:13, 1585:9. van Wijks räkenskaper 1580-86. Carlborg 1921 s. 30.
- 73 Helmfrid 1965 s. 137.
- 74 Dahlgren 1928 s. 12, Helmfrid 1965 s. 122, 137. Även ÖH 1584:7, 1584:8.
- 75 RR 1584 23/11 fol. 120. Rättegången se nedan.
- 76 Räkenskaperna för järnköpet ingår i Röda nummer vol 28 nr 239, Bergsbruk vol 2,3, och Varuhus och handling vol. 48:6, RA. Järnkö- pet se även Odén 1966 s. 322.
- 77 Summorna var Garpenberg: 5352 daler, No- raskog: 1256 daler, och Lindsberg: 3172 daler.
- 78 Västra Silvberget: 1250 daler, Östra Silvberget: 300 daler, Sätters gård: 100 daler, samt till fogden i Gästrikland 200 daler.

- 79 Exempelvis hade fogden Jonas Sandersson i Gästrikland tidigare uppburit 20 läster osmundjärn i skatt av sitt fogderi och köpte nu för sina 200 daler av bönderna 4 läster osmundjärn och 21 skeppund stångjärn, vilket sedan såldes tillsammans med skattejärnet till olika köpmän. På motsvarande sätt köpte fogden Olof Arvidsson i Österdalarna av bergsmännen 3 läster osmundjärn och 1 skeppund stångjärn, som sedan såldes vidare till köpmän.
- 80 Odén 1966 s. 319.
- 81 Allmogens besvär, Östergötland, vol. 4, Vånga och Hällestads bergsmän 1580 22/9, RA. RR 1580 7/10 fol 168, 1582 24/1 fol. 5. Helmfrid 1965 s. 120f.
- 82 Kungligt brev 1581 i Västmanlands handlingar (VmH) 1581:6 och 1582 12/8 i VmH 1582:4 B, RA.
- 83 RR 1583 2/6 fol. 132, 17/7 fol. 191v.
- 84 Åkerbo och Västerrekarne kungligt brev 1583 1/7 VmH 1583:9, RA. Tjällmo kungligt brev 1584 sept. ÖH 1584:15. Gästrikland RR 1583 27/4 fol 358, 11/5 fol 114.
- 85 Oden 1960 s 263, 1966 s. 323. RR 1583 20/7 fol.198 och 24/7 fol. 204v. Helmfrid 1965 s. 126.
- 86 Kammarens arkiv, brev från kamrerare 1583 13/12, 14/12, RA. Odén 1955 s. 109. Ny fullmakt se RR 1583 11/11 fol. 313. Kungl brev 1584 11/3 i van Wijks räkenskaper. Dahlgren 1928 s. 17.
- 87 RR 1584 29/10 fol 156. Rätttegången se STb 1584-1588 s. 105-126.
- 88 van Wijks anklagelser om kopparköpet se Odén 1960 s. 272ff, 322.
- 89 RR 1585 1/1 fol. 1, 5/5 fol. 127v, 6/5 fol. 128.
- 90 Odén 1955 s. 109. RR 1585 8/1 fol. 6, 31. Mats Törnes räkenskaper i Bergsbruk vol 2.
- 91 Rådslag 31/3 1585, Svenska riksdgsakter 11:1:2, 1899 s. 674, 677. Odén 1966 s. 398f.
- 92 Sandbergiska samlingen, vol. G 1128-30, RA. Helmfrid 1965 s 130ff.
- 93 RR 1587 2/2 fol 22. Hertigens brev HKR 1594 1/11 fol. 205. Lundstedt 1883 s. VIIIff. Kilbom 1958 s. 164f. Helmfrid 1965 s 132ff.
- 94 Almquist 1917-22, del 1, s. 210. RR 1586 28/6 fol 244. RR 1590 20/6 fol 213.
- 95 Dahlgren 1928 s.18. Ljung, Sven (1954), *Uppsala stads historia. 2. Uppsala under yngre medeltid och Vasatid*, s 273ff. Kungl brev till Sasse RR 1590 20/6 fol 213. Van Wijks brev 1590 29/12 i Bergsbruk vol 4-5:6.
- 96 van Wijks brev 1590 29/12 se ovan föreg. not. Forsmarks räkenskap i UH 1593:8.
- 97 Odén 1966 s. 215, 340.
- 98 RR 1590 20/2 fol. 38v, 1591 11/1 fol 10v.
- 99 Odén 1963 s 93ff. Myntväsen vol 5-12, RA. Strödda kamerala handlingar vol. 65. STb 1592 s. 40, 46, 93, 94. Henrik Svart STb 1593 s 128.
- 100 Jansson 1960 s. 18ff. HKR 1595 26/3 fol 76v. Almquist 1917-23, del 1 s. 232.
- 101 Vättinge se van Wijks räkenskaper. Van Wijks tid se Nackas räkenskap 1596 i Bergsbruk vol 124.
- 102 UH 1589:23.
- 103 HKR 1595 24/5 fol. 154, 13/7 fol. 212v, 17/7 fol. 214, 1/11 fol. 234.
- 104 Jansson 1960 s. 21. STb 1597 s. 111. Kyrkan se Jansson 1960 s. 25f.
- 105 *Calendaria Caroli IX* s 13 29 jan 1597. HKR 1597 2/2 fol 38. RR 1604 30/6 fol 239, 1606 4/7 fol 246.
- 106 Han saknas i skotteböcker och vågböcker i Borgmästare och råds arkiv, Stockholms stadsarkiv (SSA). Margareta Olofsdotters far se Svalenius 1991 s. 138. Giftermälet se STb 1591 s. 276, där det nämns att van Wijk haft en skuld från 1574 för kost i samband med giftermålet. Margareta levde ännu 1616 enligt STb 1616 s. 194. Lundstedt 1883 s III.
- 107 VmH 1580:7.

- 108 Det namnlösa barnet nämns i Borgmästare och råds arkiv, vol 219, begravnings- och ringningspenningar i Storkyrkan 30 juli 1589, SSA.
- 109 Bergsbruk, vol 4-5:2 Markus Dragendorps räkenskaper, där han nämns i samband med faderns affärer.
- 110 Lundstedt 1883 s. X. Kilbom 1958 s. 165.
- 111 Carl de Wijk nämns i STb 1607–1618. Kristina, levde ännu 1651, se Almquist, Johan Axel (1931), *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden, del 1:2, Stockholms och Uppsala län*, s. 675. Nils Becker, nämnd i STb 1615–1620. Fuchs, död före 1642 se Almquist 1931, del 1:2 s. 675. Gelitz nämnd i STb 1601–1622.
- 112 STb 1579 s. III. RR 1582 2/9 fol. 47. STb 1583 s. 375, 1589 s. 108, 1591 s. 265, 309, 1594 s. 211.
- 113 Huset vid Järntorget STb 1591 s. 302. Hus i Uppsala se Ljung 1954 s. 338, Norrköping se Helmfrid s. 141.
- 114 Bährs giftermål STb 1601 s. 64. Huvudsta se Almquist 1931, del 1:2 s. 675. Tegel se Ljung, Sven (1939), Erik Jöransson Tegel, s. 66ff.
- 115 Nergård 2001 s. 67ff.

Recensioner

GUNNAR BROBERG

*Mannen som ordnade naturen:
En biografi över Carl von Linné*

Stockholm: Natur & Kultur, 2019. 516 s.

Carl von Linné – eller Linnaeus som han länge hette, det namn under vilket han fortfarande är känd i övriga världen – är förmodligen den mest namnkunnige svensken alla tider, alla kategorier. Unge Carl föddes 1707 i ett torftigt prästhem i Småland, mitt under den så kallade Stora ofreden. Vill man, kan man som skalden Snoilsky i jubileumsdikten 1878 se hans tillblivelse som en brytpunkt mellan det gamla Stormakts-

sverige och ett annorlunda land i en ny, kanske lugnare tid där kultur och vetenskap fick dominera.

Om Linné har nu vetenskapshistorikern Gunnar Broberg skrivit en omfattande och läsvärd biografi. Broberg poängterar själv i förordet att det var länge sedan det presenterades en sådan. Naturligtvis finns det andra böcker, mängder med böcker, om Linné, även skrivna i vår tid, allt från Nils-Erik Landells *coffee table*-vackra verk om Linné som trädgårdsmästare till Dag S. Ahlanders fina lilla barnbok.

Den unge Linnaeus bedrövade sina föräldrar, särskilt sin mor, genom att inte följa i faderns teologiska fotspår utan istället inleda läkarstudier i Lund. Vi får veta en hel del om Carls korta och relativt okända Lundatid; det dröjde emellertid inte länge förrän han valde att flytta till det äldre och större universitetet i Uppsala, där han skulle stanna och bli dess främste. Carl Linnaeus fortsatte sina studier till läkare i Uppsala. I dag är det säkert många som inte ens vet att Linné var läkarutbildad, men det var han. Läkarens yrke gav en säker grund att stå på, dessutom sorterade mycket av dåtidens naturvetenskap under medicinska fakulteten; även 1800-talets store svenske naturvetenskapsman, kemisten Berzelius, var läkare.

Boken varvar kronologiska och tematiska inslag. Carls stora bildningsresa i Europa, framför allt Holland där han

Recensionier

promoverades till medicine doktor; hans första landskapsresor i Sverige, utsänd av ständerna; hans tid som läkare i Stockholm; allt detta finns naturligtvis med. Så kom utnämningen till medicine professor i Uppsala efter en lång och uppslitande tillsättningsprocess.

Carl och den ett år äldre kollegan och "rivalen", Nils Rosén, sedermera adlad von Rosenstein, blev professorer samtidigt och löste diverse knutar på ett salomoniskt sätt: de bytte om ämnena i sina professurer så att var och en kunde koncentrera sig på det som intresserade vederbörande mest, i Carls fall naturligtvis botanik med zoologi. Och så kunde en forskargärning med få motstycken i historien börja på allvar; beskrivas på allvar och till sist sluta i allvar. Carl von Linné dör 1778.

Broberg har skrivit en hel del om Linné förut och han har här gett sig i kast med sitt objekt utrustad med en stor portion gott humör. Det är svårt att inte dra på munnen när man läser om Linnés skepsis inför rökning, visserligen rökte han själv pipa till övermått men avfärdar ändå tobaksbruket som en överklassovana vilken inte exempelvis samer ägnar sig åt. Broberg kommenterar inom parentes detta påstående med ett lakoniskt *åjo!* Sak samma när det berättas om hur Linné försökte tona ner det känsliga i sina rön om växternas sexualliv genom att likna det hela vid klassiska gudomligheters bröllop. Broberg uppmanar lä-

saren att tänka sig reaktionen om Linné istället hade talat om dansbaneligg mellan pigan och drängen!

Bokens själva utformning verkar vilja ge en känsla av "detta glada 1700-tal", för att tala med Birger Sjöberg. På en rad ställen – innehållsförteckning, kapitelrubriker med mera – är de moderna typsnitten ersatta med en äldre antikva. Till och med i brödtexten är den där; varje kapitel inleds med en halvrad käcka kapitäl av denna gammaldags sort.

Bokens bildmaterial är rikt och omväxlande, det finns både porträtt, stadsvyer och teckningar av djur och växter. Däremot letar man förgäves efter den kanske mest kända bilden av Linné, Roslins målning av professorn i halvprofil med både Nordstjärnan och den blyga *linnea borealis* på rocken. Det kan ha sina orsaker; Broberg menar att han vill förmedla en mångsidig bild av Carl von Linné, inte bara den unge, kraftfulle, men heller inte bara den hopsjunkne gubben som vi ser på Roslins och Pehr Kraffts d.ä. kända tavlor (Kraffts *en face*-målning finns ändå med, både inne i boken och på omslagets fram- och baksida).

Och nog framgår det med all tydlighet att Linné inte bara var en plirande, blombeströdd liten tomtegubbe. Kapitlet om Linnés *Nemesis divina* (den gudomliga vedergällningen) torde få mången läsare att studsa en smula. Självar jag "förvarnad" sedan många år, jag

tog skam till sägandes del av detta verk inte i vetenskapliga sammanhang utan i form av en ruggig psykologisk kriminalroman, parafraaserad på Linnés anteckningar; det säger kanske en del. Linné berättar här mer eller mindre sanna historier om hur fifflande, lögnaktiga eller sexuellt lösaktiga människor får sina rättmätiga straff – gudomliga, världsliga eller utdelade av Naturen själv. Man känner sig förflyttad långt från den blide Blomsterkonungen.

Finns det då något att anmärka på? Det är både roligt och retligt att agera felfinnare. Ett högst egendomligt fel hittar man redan i början av boken, egendomligt därför att det utgår från ett citat av Linné själv i hans levnadsbeskrivning. Vi högtidlighåller numera hans födelsedag den 23 maj, men Linné skriver att han kom till världen natten mellan 12 och 13 maj, gregorianska stilen. Broberg följer upp detta och påpekar att Sverige ju 1707 fortfarande tillämpade ”gamla stilen”, den gregorianska tideräkningen. Men den gamla stilen var ju den *julianska* tideräkningen (eller den snarlika, kortvariga ”svenska”) medan den gregorianska var den *nya*, som Sverige sent omsider, 1753, anslöt till, därvid förlorande elva dagar. Egendomligt som sagt!

En mer lättförståelig sammanblandning sker när Broberg hävdar att Linnæus blev von Linné när han 1762 ”blev riddare”. Det handlar om att Linné till

slut fick sin vapensköld på *Riddarhuset*, efter att ha blivit adlad 1757. Riddare, det vill säga av ovannämnda Nordstjärneorden, hade han blivit redan 1753, och det innebar inte i och för sig adelskap.

Stavfel och liknande är i vanliga fall inte mycket att fästa sig vid, men charmig nog att nämna blir det när det på sidan 261 står om Linné med ”portör eller *fjärilshov*” (min kursivering)! Men kanske är det bara Brobergs goda humör vi möter här igen? Linnés många lärjungar skulle ju mycket väl kunna kallas ett fjärilshov, ty ett hov ska väl fursten över Floras och Faunas riket ha!? Dessa lärjungar, Forsskål, Solander och allt vad de hette, förtjänar och får sin rättmätiga plats i boken. Det gäller för övrigt också Linnés hustru Sara Lisa och de många barnen, personhistorikern och genealogen till glädje.

Broberg inleder sin bok med att beskriva Linné som blomman som inte vissnar i den svenska vetenskapens knapphål. Det stämmer – kanske. När det gäller en del berömda svenskar, som Strindberg, Ingmar Bergman eller Olof Palme, hör det till att nästan aggressivt framhålla deras storhet och svenskhet och rentav hoppas på mothugg för att få framhålla dem än mer. Så brukar det inte vara med Carl von Linné – han har bara *funnits* där, i all sin självklarhet. Men tiden kan växla spår fort. När Broberg skrev sin bok talades det inte så ofta om att flytta eller välta statyer – och

Recensionier

---

om det talades därom gällde det vanligen kungar som Karl XII eller Karl XIII, knappast Carl den förste och störste av Naturens Riken. När detta skrivs, däremot, är krafter i rörelse för att få ned honom från hans socklar i Uppsala och Stockholm (säkert i Lund och Älmhult också). Han anklagas för att med sina

systematiseringar ha skapat eller i varje fall banat väg för rasbiologin. Detta är inte nytt och Broberg nämner det i sin bok, mest i förbigående. Men kanske är inte Carl von Linné fullt så ovisselig som man kunde tro?

Michael Bejke

GUNNEL KARLSSON
*En kvinna i regeringen: Statsrådet
Ulla Lindströms liv och arbete*
Stockholm: Appell förlag, 2020. 294 s.

Tack vare Gunnel Karlsson har en av den svenska politikens sanna pionjärer, Ulla Lindström äntligen fått sin första biografi, och inledningen till den uppmärksamhet hon förtjänar.

Under tolv års tid, mellan 1954 och 1966, var Ulla Lindström (1909–1999) statsråd i Tage Erlanders regeringar. Under ”semesterregeringen” 1958 var hon dessutom vikarierande statsminister. Lindström var statsrådet utan portfölj, det vill säga utan ett eget departement. Istället fick hon ansvar för flera olika ärenden, ett uppdrag som hon själv beskrev som ”en ganska välsorterad diversehandel”, inom traditionellt kvinnliga områden kan kanske tilläggas. Hon ansvarade för barn- och familjefrågor, medborgarskaps- och konsumentfrågor och blev Sveriges första u-hjälpsminister i den nyinrättade statliga administrationen för internationellt bistånd, Nämnden för internationellt bistånd (NiB). Därutöver hade hon uppdrag som delegat i FN:s generalförsamling (1947–1966).

Om sina år i regeringen berättade Lindström i sina informationstäta och omfattande politiska dagböcker. Med dessa väckte hon stor uppståndelse när de gavs ut på förlag bara några år efter att hon avgått i protest mot att regeringen inte levde upp till målet att avsätta en procent av BNP till internationellt bistånd (*I Regeringen: Ur min politiska dagbok 1954–1959*, 1969, och *Och Regeringen Satt Kvar! Ur min politiska dagbok 1960–1967*, 1970, båda Bonnier). Dagböckerna ger en inblick i regeringens liv och arbete och utgivningen sågs inte med blida ögon av alla. Kutym var att låta betydligt längre tid än så passera innan detaljer och interna diskussioner avslöjades för allmänheten. Men Lindström som verkar haft ett finger i luften för de flesta vindskiftningar skrev i förordet till *I Regeringen* om sina skäl för tidig publicering, att:

unga statsvetare hade börjat gräva också i den näraliggande politikens bevel-segrunder. Men alltjämt tänkte jag mig som något mycket avlägset en eventuell publicering av dagboks-material som kunde komplettera vetenskaparnas samtidsforskning[.]

Inte bara de unga statsvetarna började förändra sitt förhållningssätt till politiker och politiken. Som Torsten Thurén konstaterat i *Medier i blåsväder* (1997) förvandlade Lindströms eget skrå, journalisterna, under 1960-talet sin inställning

till politikerna till det som (med ”de tre O:na” Ortmark, Orup och Olivencrona i spetsen) kom att kallas ”skjutjärnsjournalistik”. Detta ställde krav på politikerna att förklara sina åsikter, bedömningar och handlingar inom områden som journalisterna bestämde. I dagböckerna fick Lindström tala till punkt inom de områden hon själv valt att ta upp.

Dagböckerna används flitigt som källa i Karlssons bok och författaren bedömer dem som tillförlitliga källor. I det sammanhanget hade jag önskat ett mer kritiskt resonemang och förhållningssätt – tillförlitligt i relation till vad? Det beror givetvis på hur källorna används. Om det är för att säga något om hur Lindström betraktade en viss fråga eller situation så ja, då är de tillförlitliga, men det är fortfarande hennes egna urval och tolkningar. Karlsson använder dock andra källor för att bekräfta och nyansera, vilket ger en högre trovärdighet.

Trots journalistikens och forskningens mer självständiga och kritiska hållning gentemot politiken under senare delen av 1900-talet eller 2000-talets inledande decennium var det ingen som direkt plockade upp Lindströms politiska insatser. Att det dröjt 50 år innan Karlssons bok nu tillför kunskap om Lindströms privata sfär och utökar den yrkesmässiga dimensionen av hennes liv och arbete är beklämmande med tanke på vilken pionjär inom politiken som Lindström var. För att förklara bristen

Recensioner

---

på intresse för Lindström krävs ingen avancerad genusanalys med tanke på hur många biografier det finns om samtida manliga politiker.

Med tonvikt på Lindströms år som statsråd, ger denna biografi en översikt över hela hennes liv och arbete från barndomen till de sista åren i livet. I kapitlet om Lindströms uppväxt får vi ledtrådar till hennes politiska liv. Född i en familj där mamman var pianist och pappan borgerlig politiker hade hon i viss mån det politiska engagemanget från föräldrahemmet. Föräldrarna skilde sig och Lindström växte upp med sin mor. Fadern var emot kvinnlig rösträtt och högre utbildning för kvinnor och Lindströms politiska bana kan därför enligt Karlsson förstås som i opposition till faderns åsikter. Faderns konservativa åsikter lär enligt Karlsson ha drivit på Lindströms tidiga engagemang i kvinnofrågor.

Så kan det mycket väl ha varit, men jag tror att det finns fler kontextuella förklaringar till hennes engagemang. En rimlig tanke är dock att hon fick med sig insikter i politiken som förändringsinstrument, även om hon använde den i en annan riktning än fadern, och tidigt lärde sig att slipa sina argument mot kvinnofientligt inställda politiker. Det som talar för min tes är att Lindström på pappans sida hade två halvsyskon som också blev politiker, men på den borgerliga sidan. Halvsystern Anna

Wohlin-Andersson var medlem Centerpartiet och halvbrodern Lars Wohlin var först folkpartist och gick sedan över till Junilistan för att slutligen landa i Kristdemokraterna. Dessutom satt halvsyskonens mor, Margit Wohlin, i riksdagen för Folkpartiet. (Jag vill här passa på att framföra ett varmt tack till docent Erik Wångmar för insiktsfulla kommentarer av manus och kunskapsbidrag om Lindströms släktskap på faderns sida.) Lindström tillhörde således en politiskt aktiv familj på faderns sida.

Att Lindström i regeringen skulle komma att driva traditionellt kvinnliga områden är lätt att förklara med hennes könstillhörighet. De områden som Erlander gav henne ansågs passa en kvinna, och Lindström var ju den enda kvinnan i regeringen. Men utöver hennes intresseområden och levda erfarenheter som gift, skild och omgift yrkesarbetande kvinna hade Lindström gedigna yrkeserfarenheter som gjorde henne lämplig för de områden hon ansvarade för. Med sig in i regeringen hade hon en filosofie kandidatexamen i engelska, litteratur och statsvetenskap från Stockholms högskola. Hon hade yrkeserfarenhet som lärare och av journalistiken som reporter och redaktör för bland annat *Vår bostad*. Dessutom var hon aktiv i kvinnopolitiska frågor och organ. Socialdemokrat blev hon redan under studietiden i slutet av 1920-talet. 1946 blev hon invald i riksdagens första kammare där

hon idogt motionerade om och debatterade undervisnings- och kvinnorelaterade frågor.

Lindström ville själv bli betraktad som politiker och inte som en *kvinnlig* politiker och kanske är det därför hennes politiska dagböcker innehåller mycket få detaljer om hennes privatliv. Men som den enda kvinnliga politikern i Erlanders regeringar under så många år fanns ett starkt fokus på henne just som kvinna, vilket också hänger kvar i det lilla som finns skrivet om henne i efterhand (se exempelvis Mikael Sjögrens "Statsrådet och genusordningen" i *Historisk tidskrift* 2003:1 och "Familjen i servicedemokratin" i *Socialvetenskaplig tidskrift* 2003:1), Mats Sjölin's *Politisk etik* från 2005 och Ann-Katrin Hatjes *Svensk välfärd, genus och social rationalism under 1900-talet* från 2009).

Under sin aktiva tid som politiker omtalades Lindström i könsstereotypa och negativa ordalag i media så ofta och specifikt att Gunnel Karlsson menar att "det i pressen utvecklades en diskurs, ett speciellt sätt, att skriva om Ulla Lindström". Författaren hade med fördel kunna utveckla flera kapitel om den diskursen och sitt teoretiska begrepp "genuskrock", som beskriver svårigheten att förena rollerna som statsråd och kvinna. Med rubriksättningen av kapitlen "Nigningar, fadäser och klavertramp" och "Hela FN rodnar" förstärker Karlsson betoningen

av Lindström som *kvinnlig* politiker och någon som inte klarade sitt uppdrag, snarare än lägger fokus på hennes politiska arbete. På så sätt traderas ännu en gång Lindströms könstillhörighet snarare än hennes politiska gärning. I kapitlet lyfter författaren dock förtjänstfullt fram Lindströms bitvis omöjliga situation som kvinna och statsråd: antingen ansågs hon inte följa agerandekoden för statsråd eller så uppförde hon sig inte som en kvinna. Det tydligaste exemplet på genuskrockar är kanske när hon i enlighet med de övriga männen som hälsade drottningen av England välkommen till Sverige bugade istället för att niga. En mer teoretiskt förankrad diskussion hade lyft fram Lindströms arbete tydligare och påvisat hur hon framgångsrikt krånglade sig fram i ett manligt präglat politiskt system, som trots att hon behärskade koderna väl krockade med givna konventioner.

Kapitlet "Kärleksbrev, längtan och avstånd" bygger på Lindströms privata korrespondens med modern och maken. Sammanhanget är Lindströms tid i FN där hon sannerligen gjorde internationellt och nationellt viktiga erfarenheter och insatser, vilka jag hellre läst mer om och då gärna på bekostnad av de privata frågorna. Karlsson vill troligen lyfta fram också Lindströms privata sida, och källmaterialet är unikt och bidrar till vår kunskap om vem Lindström var. Min kritik är en fråga om vad som ska ges

Recensionier

---

plats när allt inte ryms, och landar i avvägningar som jag gjort annorlunda än Karlsson.

Med detta sagt återvänder vi till diskursen om Lindström. Det är svårt att inte baxna när man läser hur Lindström framställdes och behandlades på grund av sitt kön, trots att 1950- och 1960-talen känns långt borta. Möjligen beror min reaktion på att också senare forskning visar att den negativa särbehandlingen av kvinnliga politiker kvarstår (se till exempel Tobias Bromanders avhandling *Politiska skandaler! Behandlas kvinnor och män olika i massmedia?* från 2012).

Karlsson vill också skriva in boken i en feministisk forskning och som sådan är det ett mycket välkommet bidrag. Allt Lindström utsattes för tror jag dock inte var enbart könsrelaterat. Det faktum att hon inte var skolad i arbetarrörelsen spelade säkert också en roll. Av det jag läser i boken blir jag också nyfiken på att veta mer om hur konkurrenssituationen mellan uppkomlingar som Olof Palme och Lindström såg ut, två personer med starka viljor och rötterna inom borgerligheten som också delade intresset för de internationella frågorna. Däremellan fanns också Östen Undén som ofta verkar ha stöttat Lindström. Om detta berättar inte boken särskilt mycket, däremot framgår det att Lindström kritiserades av bland andra Erlander för att inte alltid följa de regler och normer som var brukliga inom partiet.

Lindström verkar ha varit ovanligt orädd och stridbar och med kraft att stå upp för sina övertygelser även när det blåste motvind. Hennes förmåga att skaka av sig ovidkommande kritik och hålla blicken fäst mot målet imponerar, och möjligen kunde hon ta sig större friheter än männen eftersom hon inte var en del av homosocialiteten i partiet. Hennes könsmissiga särart gav därmed i så fall både hårdare behandling och friare tyglar.

Boken är ett viktigt bidrag till feministisk forskning. Den är också en betydelsefull kunskapskälla för den som vill veta mer om den svenska politiken under den aktuella tiden. Det var en omvälvande tid både nationellt och internationellt. Kvinnor började träda in på den offentliga arenan, geopolitiska förändringar ägde rum och flera nationellt och internationellt samhällsbärande institutioner och organisationer som FN och nationella biståndsadministrationer upprättades (något jag själv studerat i min avhandling *Volontärerna* från 2012).

Lindströms arbete har bidragit till många kvinnors väg ut i arbetslivet och in i politiken. Hennes unika position som enda kvinna i Erlanders regeringar och hur hon blev bemött av media och andra på grund av sin könstillhörighet gör det omöjligt att förbigå en genusanalys, särskilt med tanke på den kunskap vi har om jämställdhet och glastak idag. Det hade inte heller varit

önskvärt. Trots det hade jag gärna sett fler och tydligare kopplingar till andra samhälleliga strömningar, och även till de partipolitiska strukturerna, som under dessa år var under omvandling. Att författaren, som tidigare publicerat bland annat boken *Från broderskap till systemskap: Det socialdemokratiska kvinnoförbundets kamp för inflytande och makt i SAP*, har en gedigen kunskap om SAP märks. Partisammanhanget hade emellertid gärna fått ta mer plats för att kontextualisera Lindströms regeringsarbete med andra dimensioner än kön. Jag tror att en kontextualisering hade lyft Lindströms gärning ytterligare och varit ett led i att låta henne bli ihågkommen för alla de framgångar hon hade som nationell politiker och opinionsbildare och inte minst som en av få kvinnor i FN:s generalförsamling under organisationens första tjugo år. Om denna monografi föregåtts av andra om Lindström, där genusanalysen redan avhandlats, så hade kanske denna kontextualisering rymts. Eftersom den första biografien över Ulla Lindström skrivs i vår tid, så måste kanske denna genuspräglade be-

rättelse komma först. Boken är trots allt 294 sidor fullmatad information om en av våra verkliga pionjäer inom svensk politik.

Jag är helt enig med författaren och hennes kollegor som konstaterar att det är mycket märkligt att den här boken inte skrivits tidigare. Det borde finnas mängder av böcker och artiklar om Ulla Lindströms liv och arbete. Om så varit hade det medgett Karlsson tydligare nedslag som gått djupare i några av de områden där Lindström var en sann pionjär. Jag tillhör själv skaran som skissat på ett par synopsis och från mina förberedelser från bland annat FN:s högkvarterets arkiv vet jag att det finns en hel del att hämta bara där. Med denna biografi har Gunnel Karlsson alltså brutit mark för att fler forskare och författare ska kunna föra historien om Ulla Lindström vidare. Jag hoppas att stafettpippen plockas upp och att vi kan se fram emot fördjupningar av Lindströms liv och arbete ur olika vinklar och författade med samma skickliga penna och berättarförmåga som Karlssons.

Cecilia Jonsson

Recensioner

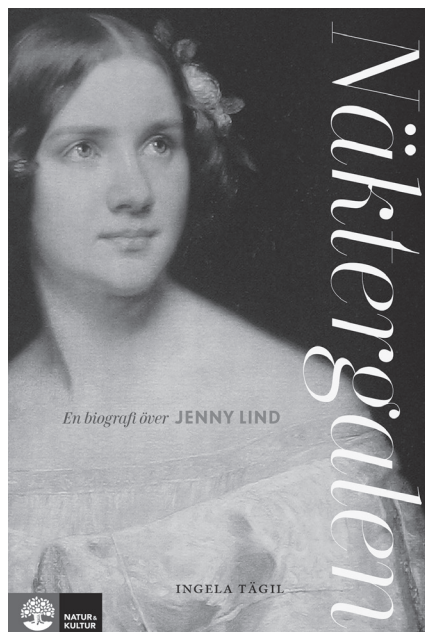

SARAH JENNY DUNSMURE

Jenny Lind:

Historien om den svenska näktergalen

Stockholm: Carlsons bokförlag, 2020.
Översättning Thomas Notini. 319 s.

INGELA TÄGIL

Näktergalen:

En biografi över Jenny Lind

Stockholm: Natur & Kultur, 2020. 378 s.

”Ack om jag hade fru Lidbecks röst!” utbrast en 13-årig elev vid Kungliga teatern i Stockholm 1833. Eleven – Jenny Lind – och fru Brita Lidbeck har mycket gemensamt. Båda kom att kallas näktergalar och bli ledamöter av Musikaliska akademien. Båda inspirerade författare till diktverk; Brita Lidbeck Esaias Tegnér och Jenny Lind H.C. Andersen. Det är också möjligt att biskopsdottern Brita

Lidbecks karriär som enbart konsert- och oratoriesångerska inspirerade Jenny Lind till en förkortad operakarriär och en alltmer moralisk syn på livet. Det var knappast de samtida skådespelerskorna och tillika mätresserna Emelie Högvists och Henriette Widerbergsandel som var den unga Jenny Linds föredöme.

Både Lidbeck och Lind upptäcktes av Kungliga teaterns sånglärare Carl

SARAH JENNY DUNSMYRE • *Jenny Lind*

INGELA TÄGIL • *Näktergalen*

Magnus Craelius. Denna utbildade Lidbeck medan Lind fick hans efterträdare Isak Berg som pedagog. Här förefaller Craelius ha varit mest framgångsrik. Medan Lidbeck behöll en oklanderlig röst högt upp i femtioårsålder fick Jenny Lind problem redan efter några och tjugo och rösten var en skugga av sitt forna jag redan när sångerskan var i fyrtioårsåldern. Ytterligare en länk mellan Lind och Lidbeck är att Lidbeck stöttade när Berg vid något tillfälle var osäker på Jenny Linds sångförmåga. Alla dessa samband hindrar nu inte att ingen idag känner till Brita Lidbeck medan "alla" vet vem Jenny Lind är.

Jenny Lind hade en kaotisk och otrygg uppväxt och frågan är om hon blivit upptäckt om hon inte växt upp i Stockholm och personer med kopplingar till Kungliga teatern hörde henne sjunga som liten. Båda föräldrarna var offer för en nedåtgående ståndscirkulation där generationen innan var gediget borgerlig. Jenny Linds turbulenta barndom understryks av att föräldrarna gifte sig först när dottern var i tonåren och de insåg att hon via kommande intäkter skulle ge föräldrarna en bekymmersfri tillvaro. Att ha hyggliga relationer med den bakgrunden torde inte vara lätt, men Jenny Lind lyckades med måttliga ekonomiska investeringar hålla de penning sugna föräldrarna på någorlunda avstånd.

Den ansträngda relationen till föräldrarna kan illustreras som följer. Inför Jenny Linds internationella genombrott i Berlin gav man ut sångerskans "livsberättelse". När den översattes till svenska klagade fadern via en insändare i *Aftonbladet* och uppgav att dottern tvärtom haft en god och värdad uppväxt. I en ny upplaga utgiven inför Jenny Linds debut i Wien ändrade man så att fadern nu är språkkunnig och har undervisat dottern i hemmet, trots att alla källor visar att han inte uppehållit sig i dotterns närhet förrän vid giftermålet och då också är obekant med att Jenny Lind sedan flera år är elev vid Kungliga teatern.

Om nu föräldrarna drabbades av nedåtgående ståndscirkulation kom Jenny Lind att med råge utvecklas i motsatt riktning. Hon var inte bara en mycket begåvad sångerska – hovsångerska och Stockholmsoperans bästa kraft innan hon fyllt 20. Till detta var hon en mycket god skådespelare med en enastående gestaltsförmåga, vilket gjorde att hon kunde fascinera en publik långt efter att sångrösten började blekna. Hon var också socialt begåvad: togs snabbt upp i ledande kulturella kretsar och blev nära vän med samtida storheter som Adolf Fredrik Lindblad, Erik Gustaf Geijer, Fredrika Bremer med flera. Ytterligare ett tecken på hennes betydelse är att Sveriges då ledande biografiska uppslagsverk *Biographiskt lexicon öf-*

Recensionier

ver namnkunnige svenska män – notera ”män” – fick kapitulera och även biografiera den ”felkönade” Jenny Lind, då bara några och tjugo år.

Under sin relativt korta internationella operakarriär tillhörde Jenny Lind sin tids elit tillsammans med kanske en handfull andra sångare som Maria Malibran, Giulia Grisi, Susanne Sontag och Luigi Lablache. Men även här avviker hon. Ingen i denna krets torde ha förtjänat så mycket pengar på sin röst som Jenny Lind. Detta skedde via den turné hon gjorde i Nordamerika under ledning av P.T. Barnum i början av 1850-talet och där arvodet per konsert låg på över en miljon svenska kronor i nutida penningvärde, medan medföljande baryton fick nöja sig med 60 000.

Om denna världskändis skrevs förvånande lite under hennes levnad: bara de nämnda korta levnadsberättelserna inför hennes premiärer i Berlin och Wien, artikeln i *Biographiskt lexicon* 1842 och till detta en bok som skildrar den framgångsrika Amerikanturnén något år efter dess avslutning.

Den första ”erkända” biografien kom ut först fyra år efter hennes död och styrdes i hög grad av den efterlevande maken Otto Goldsmith. Eftersom Jenny Lind lämnat Sverige redan i 25-årsåldern och sedan levt som internationell sångerska med huvudsaklig hemvist i Storbritannien rörde det sig förstås om en utgåva

på engelska; en rätt ingående biografi av Henry Holland och William Rockstro, utgiven 1891. Här är också mycket källmaterial i form av brev med mera publicerade. Biografien berör emellertid bara Jenny Linds liv fram till 1851 det vill säga till och med Amerikanturnén. Denna reduktion har också styrt stora delar av de biografier som senare givits ut och där alltså åren 1852 till 1887, då ändå hennes och makens musikaliska verksamhet var omfattande, för det mesta behandlas rätt kortfattat. Det gäller också dottern Jenny Maudes utgåva från 1927 där tillgången till källmaterial via till exempel släkttraditioner borde ha varit gynnansam.

Fram till idag har ett tiotal biografier om Jenny Lind kommit ut, de flesta på svenska. Många har en klart hagiografisk prägel och bygger i mycket på utgåvan från 1891. Efter detta år har emellertid intressant källmaterial tillkommit. 1928 publicerade Lotten Dahlgren *Jenny Lind utom scenen*, som består av brev mellan henne och hennes förmyndare/penningförvaltare juristen Henrik Munthe. Boken avslöjade Jenny Lind som en rätt förfaren förhandlare; detta nota bene efter att hon i oförstånd eller på grund av yttre otillbörlig påverkan skrivit på ett kontrakt men operaschefen Alfred Bunn. Detta skulle orsaka Jenny Lind flera år av bekymmer men hon slingrade sig med god intuition ur affären med bistånd från en annan ope-

SARAH JENNY DUNSMYRE • *Jenny Lind*

INGELA TÄGIL • *Näktergalen*

rachef, Benjamin Lumley. I Dahlgrens bok framstår Jenny Lind också som en brevskriverska av rang.

Ett 1970 publicerat kanske än mer intressant källmaterial är hennes sällskapsdam Louise Johanssons dagböcker, som skildrar livet med sångerskan 1845–1847. Vad dessa dagböcker avslöjar jämfört med till exempel Holland och Rockstros arbete är att relationen med kompositören Felix Mendelssohn var avsevärt djupare än tidigare känt, att Jenny Lind fick allt mer besvärande scenskräck som sannolikt var en grund till hennes korta operakarriär samt att hon liksom modern hade ett rätt häftigt humör, vilket drabbade sällskapsdamen och andra i sångerskans omgivning.

Då 200 år gått sedan hennes födelse har Jenny Lind begåvats med två nya biografier, den ena av hennes barnbarnsbarn Sara Dunsmyre (dock utkommen redan 2015 men översatt till svenska lagom till jubileumsåret) och den andra av musikvetaren Ingela Tägil. Båda har sitt intresse. Som sångarkollega fördjupar sig Tägil särskilt i Jenny Linds sångröst och dess förändring liksom hennes utbildning för pedagogerna Berg och Garcia. När det gäller Dunsmyre borde släktrationen ge ett speciellt perspektiv.

Bådaografierna är tämligen lika i sina upplägg fränsett Tägils utläggningar om Lind sångröst. I böckerna finns

knappast några hagiografiska tendenser utan båda fördjupar sig i alla förvecklingar i den otrygga barndomen och i Jenny Linds många gånger svärförståeliga mansrelationer, där förlovningen med den engelske kaptenen Harris sticker ut. Om denna förbindelse gått till giftermål hade sagde Harris tagit över Jenny Linds ansenliga förmögenhet och förbjudit henne att vidare framträda på scenen. Dottern Jenny Maude valde i sin biografi att inte ta med "Harrisaffären" medan den är utförligt beskriven av både Dunsmyre och Tägil och där Jenny Lind enligt dessa med knapp nöd "kommer undan" tack vare skickligt ingripande från närstående vänner.

Även om de tvåografierna är omfattande – båda på över tre hundra sidor och båda, särskilt Dunsmyre, mycket väl illustrerade – är uppgifterna om tiden efter Amerikaturén fortsatt rätt magra. Dunsmyre återger till och med mindre släkttiditioner än dottern Jenny Maude, vilket väl får tolkas så att Jenny Linds minne förblekat över generationer i den nära familjen.

Tägil fördjupar sig alltså i Jenny Linds röst och varför hon här hade så stora problem. Liksom i sin tidigare avhandling menar Tägil att Jenny Linds problem berodde på att hon fick en felaktig utbildning av sångläraren Isak Berg – i samtiden uppmärksammades detta också av Erik Gustaf Geijer – vil-

Recensioner

---

ket sedan väl i sista stund kunde repareras av sångpedagogen Manuel Garcia i Paris. Berg och Jenny Lind behöll emellertid genom åren en förtrolig och varm relation. Om Tägil har rätt – vilket hon förmodligen har – var Jenny Lind därför sannolikt omedveten om att hon fått en mindre lämplig utbildning. I litteraturen uppges ofta att Jenny Lind fick sin röstskada för att hon sjungit för mycket i början av sin karriär och ansvarsfrågan blir än mer oklar då Jenny Lind senare i sitt liv påstår att hon i stort lärt sig att sjunga själv och där Garcia bara hade marginellt inflytande.

En nackdel med båda biografierna är att de uppenbarligen missat spännande källmaterial som till exempel Lillie Hegermann-Lindencrones brevmemoarer. Detta material användes av Nils-Olof Franzén redan 1976 i hans biografi om Christina Nilsson men märkligt nog inte när han publicerade sin biografi om Jenny Lind några år senare. Hegermann-Lindencrone, själv sångerska och utbildad av Manuel Garcia, hade 1866 ett längre samtal med Jenny Lind i hennes förhrydda villa på franska Rivieran. Detta ger tveklöst spännande perspektiv på hur sångerskan såg på sitt liv och karriär. Amerikaturnén, menar Jenny

Lind, hade en klar cirkuskaraktär och var någonting hon ångrade om det nu inte varit för de stora intäkter som hon kunde använda för sin mycket omfattande välgörenhet inom sjukvård och utbildning. Samtalet avslöjar också en stark aversion mot det för henne nya inom operamusiken, representerat av Wagner och Verdi. Detta kan vara en förklaring till Jenny Linds ampra relation till Christina Nilsson, som hon väl då såg som en mindre välkommen representant för den operamusik hon inte tyckte om.

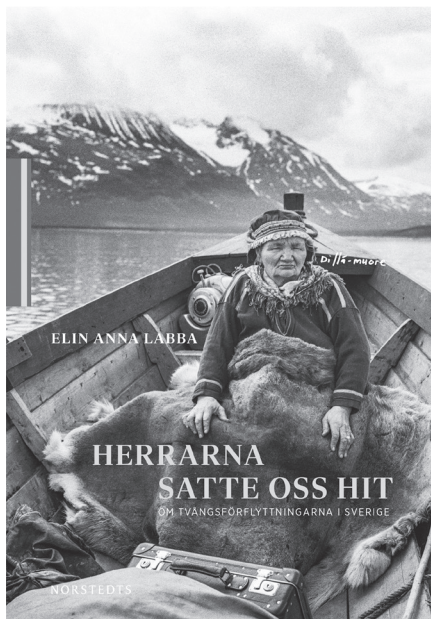
Som avslutning. Båda biografierna tar förtjänstfullt upp Adolf Fredrik Lindblads avgörande roll i Jenny Linds karriär. Genom Lindblads nära bekantskap med kompositören Giacomo Meyerbeer ordnades en provsjungning i Paris där Meyerbeer blev förtjust i Jenny Linds röst. När hon sedan uppträdde nervöst och vill hoppa av inför debuten i Berlin var det åter Lindblad som ryckte ut och lugnade Meyerbeer och förklarade Jenny Linds övergående oro, vilket ledde till det internationella genombrottet. Utan Lindblad hade Jenny Linds karriär förmodligen begränsats till Norden.

Ulf Hamilton

SARAH JENNY DUNSMYRE • *Jenny Lind*

INGELA TÄGIL • *Näktergalen*

ELIN ANNA LABBA

*Herrarna satte oss hit:
Om tvångsförflyttningarna i
Sverige*

Stockholm: Norstedts, 2020. 191 s.

Att det samiska folket tvingats anpassa sig efter nationalstatens normer och levnadssätt är väl bekant. Mindre bekanta är de sociala och känslomässiga konsekvenserna för samiska familjer, vars liv stoppades in i kolonistörernas mallar. Elin Anna Labba, själv ättling till tvångsförflyttade samer, satte sig för att ta reda på vad som hände och hur det gick till. Hennes bok *Herrarna satte oss hit* är ett resultat av detta.

Slakten bodde på vintrarna i Karesuando, nordost om Kiruna. Ännu i början av 1900-talet hade de sitt sommarbete nära Tromsö. Att vandra mellan sommar- och vinterviste var för dem naturligt. Nomader är inte hemlösa – de är hemma på flera ställen. Efter 1905, då Norge blev en egen stat, stängdes gränsen mot Sverige. Det blev trångt på den svenska delen av Nordkalotten. 1920 började lappfogdeväsendet peka ut samiska familjer, som blev tillsagda att flytta söderut. Somliga satte sig till motvärn eller ansökte om att få stanna, men nej, det var bara ge sig av.

Med stor empati beskriver Labba hur samerna packade ihop sina ägodelar och lämnade sina hemtrakter. Proviant, småbarn, tältkåtor, allt lastades på renarna. Det hade gått lättare att flytta mellan sommar- och vintervisten. Då kunde man deponera saker som man tänkte återvända till. Vandringen mot okänt land kunde ta flera år. Renarna var något svårstyrda reskamrater. De var vana att söka sig till fjälls eller norrut, och de sprang iväg när de kände på sig att det bar åt "fel" håll. Då fick man stanna, vända om och försöka springa ikapp rymlingarna. Man fick i bästa fall med sig en bråkdel av renarna tillbaka. Flera familjer hade fått valet att antingen slakta en del av sina renar eller flytta. De som valde att slakta fick ändå dra söderut. För dessa blev inte många renar kvar att livnära sig på.

Recensioner

Familjer skingrades. Lappfogden bestämde för varje familj vart den skulle flytta. Det togs inga hänsyn till släktband. Herrarna, statsmakten, hade nog för sig att där det fanns samer, kunde väl samer passa in? Helt så enkelt var det inte. Väl framme, om inte redan under resans gång, fick samerna norrifrån bekanta sig med samer som inte var som de själva. De talade olika språk, hade olika dräktskick och praktiserade olika former av renskötsel. Många tvångsflyttade kände sig ovälkomna. Det var redan fullt dit de kom – fullt med renar och renskötande samer. Deras nya grannar, som sedan urminnes tider hade funnits i trakterna, var skeptiska. Att samer norrifrån flyttades som brickor i ett brädspel ledde till osämja mellan etablerade och nytilkomna. Det bara ökade på förtrycket.

Statens ledstjärna var att “lapp ska lapp vara”, påpekar Labba. Samernas barn skrevs in på nomadskolan och förbjöds att prata samiska. De fick klara sig som de bäst kunde på knackig svenska, men inte blev de svenskar av det. Barnen både sov och undervisades i kåtor. Tanken var att de skulle hållas kvar i sin kultur, som ansågs primitiv och undermålig. Det var ett ingenmansland där det egna var förbjudet samtidigt som de inte var välkomna i det främmande. Både barn och vuxna utsattes för skallmätning och förnedrande nakenfotografering, som om de vore djur och inga människor.

Labba lyfter fram att det var mycket som inte registrerades: ångest, oro, sorg.

Författaren bygger sin berättelse på egna intervjuer med barn och barnbarn till tvångsflyttade såväl som tidigare inspelade intervjuer med numera avlidna. Hon låter de berättande komma till tals, reflekterar över deras erfarenheter och delar med sig av sin personliga upplevelse. Boken är en resa i tid och rum – tillbaka till 1920-talet och bort till det, som engång var släktens sommarbetesland, på Atlantkusten i Norge. Den är rik på bilder, svartvita fotografier, som lyfter fram kroppsspråk och minspel långt mer än färgbilder.

Skriftliga källor återges som de är. Labba får läsaren att förnimma samernas obehag inför brev, skrivna på byråkratsvenska, med skrivmaskin eller fin handstil. En del kunde läsa men behövde hjälp med att skriva. I ett tackbrev, som ska vara från tvångsflyttade samer till “Högvärdiga och Högaktade vederbörande myndigheter” är samernas försvenskade namn skrivna med samma handstil som texten. Samerna själva signerade sedan med initialer, versaler skrivna med otränade händer. En av dem hävdar i en kommentar, att han aldrig skrivit på det brevet. Om detta stämmer, är det inte källan som är falsk – det är lappfogdens agerande som är det.

Just skriftligt källmaterial är känsligt när det gäller samisk historia. Samerna har stolta berättartraditioner. Minnen,

kunskaper och erfarenheter bevaras och förmedlas muntligt. Labba lyfter fram att de samiska ord för *minne* och *berättelse* har samma rötter. Egenproducerade, skriftliga källor fanns inte för 100 år sedan – det var statsmakten som satte sin version av verkligheten på papper. Därmed får historien slagsida om forskningen bygger enbart på skriftligt material. Med sin bok för Labba inte bara det drabbade folkets talan. Hon sätter namn och ansikten på personerna och ger dem en röst.

Texten är rik på samiska namn och uttryck. I brödtexten används samiska personnamn, medan berättelser och bilder knyts till både samiska och försvenskade namn. Samiska ortnamn sätter ett samiskt perspektiv. Vi befinner oss i Sápmi, inte bara i Sverige eller Norrland. Samiska begrepp påminner läsaren om att svenska inte är berättarnas modersmål. En del har nog slunkit in när någon blev ivrig och var mer mån om att berätta än att finpolera sin svenska, men mycket av det samiska i texten kan lika gärna vara ett medvetet val hos författaren. Kultur och språk är två sidor av samma mynt. Allt går inte att översätta, i synnerhet inte till det språk som användes för att frånta samerna deras autonomi och nedvärdera deras kultur. Några jojktexter återges på samiska. Jag, som inte kan språket, har inte en chans.

Jag får ödmjukt ta det som ett smakprov på vanmakten som samerna kände inför Herrarna, de svensktalande auktoriteterna.

De klara färger som kännetecknar samernas dräkter och annan textilslöjd tar liten men viktig plats i boken. Några syns på bokryggen, röd med blå och gula kanter, och på de vackra broderade banden på omslagsfotot. Allra finast är trådbindningen, även den i rött, blått och gult. Den tittar fram där man minst väntar det, lyser upp en smärtsam berättelse och vittnar om en – trots allt – stark samisk identitet.

Labba drar paralleller till andra staters behandling av ”sina” urfolk: ”Urfolks ärvda sår finns nästan aldrig i historieböckerna,” skriver hon i sitt slutord. ”Även i Sverige är den samiska historien samisk, den räknas inte som svensk.”

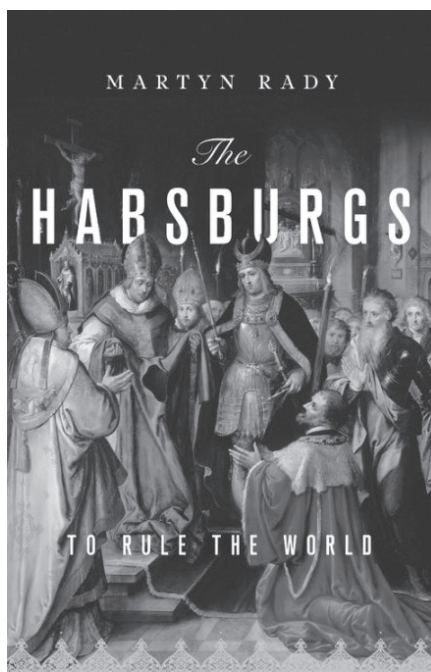
Detta är tänkvärt. Går det att integrera det samiska folkets förflutna, dess kultur och levda erfarenheter, i *svensk* historieskrivning utan att ta efter kolonistörerna? Det får väl tas som en uppmaning, en inbjudan till att mötas och skriva ihop oss! Sverige idag, rikt på både gamla och nytillkomna kulturer, har en historia som är djup och bred och mångfasetterad – om vi ser den i ljuset av varandras erfarenheter.

Maria Sundström

Recensioner

MARTYN RADY

The Habsburgs: To rule the world

New York: Basic Books, 2020. 397 s.

Ätten Habsburg har satt sin prägel på Europas och därmed Sveriges – och världens – historia. Från att ha varit herrar över den lilla kantonen Aargau kom familjen till sist att styra ett mäktigt imperium som täckte stora delar av två kontinenter. Och inte nog med det: ätten åtog sig rollen som katolska kyrkans försvarare, som enligt legenden skulle kämpa mot Antikrist och befria Konstantinopel och den heliga staden.

Tidigare forskare har beskrivit habsburgarna som en smula oorganiserade ledare över ett splittrat kejsardöme. Martyn Rady, professor i centraleuropeisk historia och författare av den nyutkomna biografen *The Habsburgs: To Rule the World*, visar istället hur habsburgarna med list, organisationsförmåga och lite tur byggde upp sin maktposition.

Boken är uppdelad i 29 kapitel med fokus på en särskild medlem ur ätten Habsburg eller en händelse som har påverkat (eller påverkats av) habsburgarna. Det är inte enbart regenterna som diskuteras. Rady visar att även syskon arbetade för att främja familjens uppgift. Boken är uppbyggd i kronologisk ordning och tar oss igenom ättens historia från dess uppgång till dess fall. Illustrerade kartor och familjetråd i boken är en stor hjälp när läsaren vill följa den habsburgska expansionen och genealogin.

Ätten Habsburg härstammar alltså från schweiziska Aargau. Den tidigaste bekräftade medlemmen är Kanzelin (död 991), vars arv delades mellan sönerna Rudolf och Radbot (985–1045). Radbots ättlingar blev senare Österrikes hertigar och sedermera tyskromerska kejsare. Han ärvde mark runt byn Muri, där hans hustru lät bygga ett kloster. Det sägs att namnet Habsburg kommer från det fort som Radbot lät bygga. Enligt sägnen upptäckte han plat-

sen när han jagade med sin favorithök och gav den namnet Habichtsburg, ”hökens borg”. Troligen kommer namnet dock från Hafen, ”hamn”, då fortet låg nära floden Aare.

Den första habsburgska expansionen skedde när kejsar Fredrik II dog 1250 utan arvingar. Greve Rudolf av Habsburg (1218–1291) var den som drog störst nytta av maktvakuumet som uppstod. Rady jämför gripandet av makten med Prins Fortinbras' i Shakespeares Hamlet. För det mesta lyckades Rudolf få sig landområden tilldelad med fredliga medel, men ett fåtal gånger intog han olika byar, kloster och fort med våld.

1300-talet hade kunnat bli ett gyllene århundrade för ätten Habsburg. Det tysk-romerska rikets elektorer valde år 1272 Rudolf av Habsburg, som kröntes till tyskarnas konung. För att bli kejsare krävdes dock en kröning av påven, vilket aldrig kom Rudolf till del. Hans son Albert blev inte heller krönt av påven, och efter Alberts död gick titeln till Henry av Luxemburg. Flera schweiziska kantonerna formade även en försvarsallians riktad mot den habsburgska expansionen, vilket innebar kostsam krig för Habsburgarna. I och med kejsarens Gyllene bulla av år 1356 berövades habsburgarna till råga på allt sin status som elektorer.

Habsburgarna gav emellertid inte upp utan gjorde det strategiska valet att

flytta sitt huvudsakliga säte till Wien. Därmed lämnade ätten sitt schwabiska förflutna och blev istället österrikare och romare. Enligt Rady hade de tidigare österrikiska hertigarna från ätten Babenberg länge sett sig som arvtagare till romarriket, eftersom familjen gift in sig i både tysk-romerska och bysantiska kejsarliga familjer. Nu tog habsburgarna över denna självförståelse.

Ätten utökade sedan sina besittningar till grannområdena. Hertig Rudolf (1339–1365) använde till och med förfalskade brev för att hävda rätt till landområden i Tyrolen. Målet var att bygga upp Österrike och återta elektorsrollen, vilket han aldrig lyckades med. Rady visar emellertid vilken roll Rudolf hade för förbättringen av habsburgarnas image: den egennyttiga släktgruppen kunde nu framställa sig som arvtagare till en ärkehertigtitel och ett romerskt och österrikiskt förflutet. Detta satte tonen för de följande habsburgarna, vilka lade under sig den böhmiska och den ungerska kronan.

Den första habsburgska kejsaren var Fredrik III (1415–1493), som myntade mottot AEIOU – *Austria Est Imperare Orbi Unversae* (”Österrike är härskare över hela världen”). Hans son Maximilian (1459–1519) grundade familjens spanska gren som ärvde den spanska kronan. Grenen gifte även till sig det burgundiska hertigdömet, vilket inkluderade områden som idag ligger i

Recensionier

Nederländerna, Belgien, Luxemburg samt delar av Frankrike. Maximilians sonson Karl V (1500–1558) var involverad i den spanska kolonialiseringen av Nya Världen och blev herre över ett imperium ”där solen aldrig går ner”. Hans son Filip II (1527–1598) gifte med den engelska drottningen Maria I och blev samregent över England. Han blev även kung av Portugal, och det Habsburgska riket växte ytterligare.

Rady ägnar en del av boken åt de världshistoriska händelser som omgav ätten Habsburg. Ett kapitel handlar om trettioåriga kriget (1618–1648) och den habsburgska kejsarens roll som den katolska trons beskyddare. Ferdinand II (1578–1637) dog under kriget och lämnade över uppgiften att hitta en lösning på konflikten till sin sjuuttonåriga son Ferdinand III (1608–1657). Kriget slutade med att de olika tyskromerska furstarna hade rätt att välja religion för sina respektive landområden.

Maria Theresa (1717–1780) var den första och enda kvinnliga regenten av huset Habsburg. Hennes far hade tidigt planerat för en eventuell kvinnlig tronföljd genom den pragmatiska sanktionen 1713, eftersom de manliga arvingarnas med Radys ord ”genetiska tur” hade börjat att avta. Rady beskriver hur dottern dock inte fick samma utbildning som männen, trots att hon förväntades bli regent. Maria Theresa beklagade sig senare över

att ha varit dåligt förberedd på att hantera inrikes och utrikes affärer. De första åren försvarades också av att Preussen, Frankrike och Bayern såg sin chans att utmana habsburgarnas makt. Tronföljdskriget slutade med att de flesta ockuperade områdena återbördades till sina ursprungliga härskare, förutom Silesien som avträdades till Preussen. Kriget ledde till ekonomiska problem i flera länder, särskilt Frankrike, som nästan blev bankrutt. Maria Theresa lyckades emellertid balansera mellan rollen som ”landets moder” och nödvändigheten att visa auktoritet.

Det tysk-romerska rikets tusenåriga historia avslutades i och med Napoleonkrigen (1803–1815). Frans II (1768–1835) kunde dock behålla den kejsarliga titeln eftersom han ett par år tidigare upphöjt Österrike till ett kejsardöme. Under namnet Frans I fortsatte han alltså regera som kejsare av Österrike, en titel som ärvdes av hans ättlingar.

Det habsburgska riket koncentrerades därmed till Centraleuropa. Rady beskriver hur framför allt Franz Josefs (1830–1916) långa styre gav stabilitet åt Österrike-Ungern och gav en känsla av tidlöshet och fred. Kejsaren själv drabbades dock av flera familjetragedier – sonens självmord, mordet på hustruns och brodern Maximilians (kejsare av Mexiko) avrättning. Franz

Joseph var en sorgens man. Brorsonen Franz Ferdinands mord i Sarajevo lade ännu en tragedi till de föregående.

Enligt Rady hade Österrike fått förståelse från omvärldens sida om Franz Joseph inte hade väntat så länge med krigsförklaringen (och alltså mindre risk för ett världskrig). Men med en demobiliserad militär under sommartid och en vilja att utreda mordet på eget vis, valde man att vänta. En månad dröjde innan krig förklarades mot Serbien, och konflikten växte till det första världskriget. Franz Joseph dog mitt under kriget och hans efterträdare Karl I (1887–1922) fick se riket splittras och tvingades till abdikation och exil.

Martyn Radys bok är otroligt detaljrik och han lyckas fånga en familjehistoria på ett gripande sätt. Var förfat-

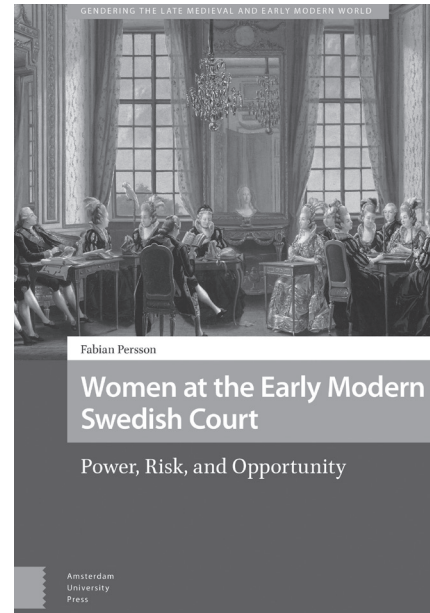
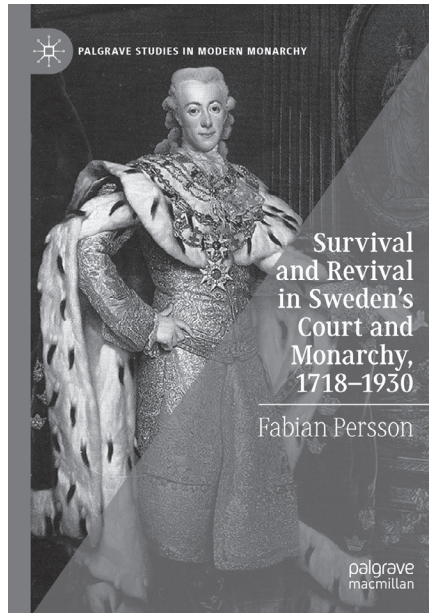
taren hämtat sin information är dock något oklart. Bokens slutnoter med hänvisningar till andra forskare är ganska sparsamma, och vad som i övrigt är hämtat från standardframställningar respektive Radys egen omfattande forskning om mellaneuropeisk historia framgår inte. Som läsare kan man reagera på att ingen tidigare forskare nämns med namn i brödtexten. (En av dem beskrivs som ”en ambitiös student som har studerat habsburgarnas genealogi” – trots att arbetet i fråga diskuteras ganska ingående. Först i noterna längst bak i boken får vi studentens namn.) Sammanfattningsvis ger dock Radys bok en god överblick över en nästan tusenårig familjehistoria.

Patrik Henriksson

Recensioner

FABIAN PERSSON

Survival and Revival in Sweden's Court and Monarchy, 1718–1930

Cham: Palgrave Macmillan, 2020. xxvii + 349 s.

Women at the Early Modern Swedish Court: Power, Risk, and Opportunity

Amsterdam: Amsterdam University Press, 2021. 340 s.

I två vackra volymer har docent Fabian Persson, verksam vid Linnéuniversitetet samt som gästforskare vid universitetet i Oxford, nyligen publicerat forskningsrön insamlade under många års arkivforskning. Det är det svenska hovet som står i fokus, men med lärda inslag av komparation med samtida europeiska hov. Böckerna utgör en påminnelse

om att forskning om svenska förhållanden inte bara sker inom landets gränser eller enbart på svenska språket, även om nu forskaren bakom verken visserligen är svensk. Dessvärre, får man väl säga, får den typen av forskning alltför lite uppmärksamhet till fördel för mer populärvetenskapliga alster på svenska.

FABIAN PERSSON • *Survival and Revival in Sweden's Court and Monarchy*
176 • *Women at the Early Modern Swedish Court*

Perssons böcker, som alltså är av det mer akademiska slaget, är dock inte alls otillgängliga. Tvärtom flyter språket lätt och författarens sätt att skriva entusiasmerar. Att en akademisk författare på det här sättet väljer att inte skriva på svenska hör naturligt ihop med en utveckling inom universiteten där alltfler avhandlingar och andra texter, även inom humaniora, skrivs på engelska. Kapitlen är, på något olika sätt i de båda böckerna, delvis fristående – med tanken från förlaget att kunna sälja kapitlen separat som digitala särtryck – men böckerna framstår ändå som helheter.

Survival and Revival är i någon mån en senkommen uppföljare till Perssons avhandling *Servants of Fortune: The Swedish Court Between 1598 and 1721* från 1999; den tar åtminstone vid i tid där avhandlingen tar slut och för läsaren fram till det tidiga 1900-talets hov, även om fokus ligger på det gustavianska samt det tidiga Bernadotteska hovet. *Women at the Early Modern Swedish Court* bygger till vissa delar på tidigare publicerade artiklar och bokkapitel, men är ändå i huvudsak nyskriven.

Jag tänker inte här komma med någon utförligare recension av de båda volymerna, utan väljer att begränsa anmälan till några personhistoriskt relevanta aspekter. *Survival...* innehåller inget personregister, men väl en lista över *dramatis personae* som för den

personhistoriskt intresserade är nästan bättre. På de fjorton sidorna får man korta, ibland smålustiga, presentationer av personerna som förekommer i boken. Även *Women...* har en sådan lista, men utöver det även ett personregister så att man kan hitta personerna i själva boken.

Givetvis återfinns mer välkända hovprofiler, men finessen är att Persson – inte minst i *Women...* – även lyfter fram mindre kända karaktärer. Det är således inte bara de högre hovfunktionärerna som skildras, utan också åtskilliga personer lägre ner på den sociala stegen. Vi får därmed en mer heltäckande bild av hur hovet faktiskt såg ut. Kammarpigor, fyrbytare och tvätterskor var i allra högsta grad en central del av den kungliga vardagen. Och de finns att hitta i källorna bara man, som Persson, använder sig av och tillgodo gör sig materialet.

Just att Persson tycks ha mottot *ad fontes* utgör de bägge verkens stora förtjänst, tillsammans med omständigheten att det inte (bara) är den sedvanliga, välputsade bilden av hovmiljön som kommer fram. Ska något kritiskt sägas är det väl att persongalleriet ibland tenderar att bli alltför omfattande, vilket ju inte enbart är en nackdel i personhistoriska sammanhang, och att det är lätt att ibland vill bort sig. Illustrationerna till de båda böckerna är väl utvalda.

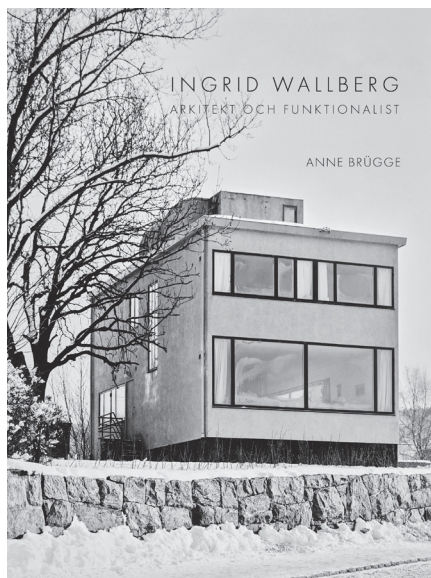
Recensionier

Åtskilliga av avbildningarna hör inte till det sedvanliga galleriet, bortsett från de välkända omslagsbilderna förstås. Fabian Perssons böcker rekommenderas således för såväl specifikt

släkt- och personhistoriskt intresserade som intresserade av (främst) tidigmodern svensk historia.

Andreas Anderberg

ANNE BRÜGGE

*Ingrid Wallberg:
Arkitekt och funktionalist*

Stockholm: Balkong förlag, 2020. 416 s.

Göteborg var under min uppväxt präglad av de på varandra följande stadsplanercheferna Albert Lilienberg och Uno Åhrén, den ene trogen Camillo Sittes estetiserande ideal, den andre strid-

bar funktionalist och undertecknare av manifestet *acceptera*. I barndomskvarteren låg Karl Johansskolan, designad i 20-talsklassicism av Gunnar Asplund, småningom en av manifestets tillskyndare. På vägen mot Slottskogen mötte nyuppförda lamellhus i funktisstil. Markant framträdde kontrasten i Johanneberg, där nedre delen speglade Lilienbergs stilideal, den övre Åhréns strikta funktionalism. Lilienbergs gärning har sakkunnigt redovisats av Hans Bjur, dels i avhandlingsform, dels i den för halvtannat år sedan utkomna *Lilienbergs Göteborg*. Eva Rudberg, också arkitekturhistoriker, har i sin avhandling tagit sig an Uno Åhren. Båda stadsplanerarna försvann till Stockholm, Lilienberg i samma position men i en besvärligare sits, där han fastnade i tvisterna kring regleringen av nedre Norrmalm.

Åhren blev chef för Riksbyggen, var efter han tillträdde en professur i stadsbyggnad. Hans efterträdare i Göteborg, Tage William Olsson, också porträtterad av Rudberg och för eftervärlden mest känd för Slussens klöverbladskonstruktion, fick efter en start i mer mått-

full skala ta sig an planeringen för expanderande storskaliga stadsdelar som Västra Frölunda och Biskopsgården. Med lokalsamhällets upplösning bröts den sociala gemenskapen upp och med tilltagande alienation minskade mångas trivsel. Tage William Olsson hade dock återvänt till huvudstaden långt innan de mer problematiska utanförskapsområdena tillkom i nordöstra Göteborg. Med mindre väl fungerande integration skulle på sikt och alldeles bortsett etniskt ursprung bäddas för skottlossning, bilbränder och klanbaserade syndikat. Utvecklingen ända dithän, därtill med förtättingsideologin och den kontroversiella Västra länken, har väl tecknats i Gudrun Lönnroths *Stadsbilden: Hus och utombus*. Tidigare har hon beskrivit landshövdingehus och stadskärnans byggnader i detalj. I Gunilla Linde Bjurs praktverk *Arkitekter och fasader* visas Göteborgs äldre paradbyggnader generöst upp.

Med sådan gedigen kartläggning återstår få kunskapsluckor. Möjligen har de kvinnliga arkitekternas insatser undanskymts. Då kommer naturligt Ingrid Wallbergs pionjärgärning i åtanke. Där kan konstateras att i litteraturen om tidiga kvinnliga arkitekter nämns hon mestadels. Det gäller även i ett examensarbete från Chalmers och publikationer om hemprovinsen Halland. Nu föreligger därtill Anne Brügges 400-sidiga väl illustrerade biografi *Ingrid Wallberg:*

Arkitekt och funktionalist. Då det rör sig om en presentation i helfigur tillförs åtskilligt nytt. Författaren tar ett bredare grepp, där titeln till trots arkitekturgärningen inte är så dominerande. Bakom sig har Brügge ingående levnadsbeskrivningar av så olikartade personligheter som stormaktstidens högadliga Agneta Horn, psalmdiktaren Lina Sandell, skulptören Carl Milles och Göteborgspoeten Karin Ek, en av Ingrid Wallbergs nära vänner. Det var genom deras brevväxling hon kom Wallbergs omfattande arkivsamling på spåren, med dagböcker, livlig brevkorrespondens plus affärshandlingar kring familjeföretaget i Halmstad. På det materialet bygger författaren huvudparten av sin framställning, som flödar av citat över spalterna. Vissa avsnitt liknar en klippbok. I myllret av personkontakter med biberättelser, kuriosa och småskvaller bereds mindre plats åt contextualisering och analys. Det hör genren till.

I Halmstad växte Ingrid Wallberg, född 1890, upp som ett av de yngsta barnen, i en stor välbärgad familj, vars firma hörde hemma inom främst textil- och tegelbranschen. Under sitt senare liv, fram till bortgången 1965, blev hon huvudansvarig för företaget, som genom ett framsynt testamente levte vidare. Fastän familjens flickor inte ansågs behöva avancerad utbildning tilläts Ingrid bedriva gymnasiestudier i Djursholms och Stockholms samskolor. En ögon-

Recensioner

åkomma hindrade henne dock från att nå fram till studentexamen. Därmed blev det heller ingen högskola. Istället var det genom ett tidigt ingånget äktenskap med Albert Lilienberg som hon gled in på arkitektbanan. Genom att bli hans yrkesmässiga samarbetspartner fick hon insyn i branschen. Som estetiskt orienterat ansågs arkitekturket även lämpligt för kvinnor. Det var en åsikt som framförts av Ellen Key, vars syn på kärlek, sexualitet och äktenskap också påverkade den generation Wallberg tillhörde.

Ingrid Wallbergs liv blev mångskiftande. I Lilienbergs stadsplaneringsprojekt, där många andra platser än Göteborg berördes, tog hon aktiv del. Konferenserna var täta och tävlingsförslagen flödade, även internationellt. Ett djärv idé om Chicagos gestaltning, som paret lanserade, rönnte uppmärksamhet. Även lokalt byggde hon snabbt upp ett kontaktnät och lyckades kombinera pågående byggnation med ansvaret för familjefirman. Då Masthuggskyrkan färdigställdes strax före första världskriget kunde arkitekten Sigfrid Ericson i en tid utan upphandlingsförfarande få det röda teglet levererat från Wallbergs Fabriks AB. Däremot syns relationen till maken ha varit mer komplicerad, känslomässigt och ekonomiskt. Den bild hon förmedlar liknar inte mycket den Hans Bjur ger i sin fackmannamässiga presentation. I hennes brokiga

liv rymdes såväl sanatorie- och kurortsvistelser som täta kulturreSOR ut i Europa, det kunde gälla konst i Florens eller opera i Milano, med eller utan make. Ständiga förflyttningarna var legio och hon förfogade över familjebil redan före första världskriget. Efter andra världskriget besökte hon tidvis USA, framför allt New York, och till Argentina tog hon sig genom goda kontakter med gratisfrakt på tankbåt.

Bosättningen alternerade mellan Göteborg och Halmstad, med allt intensivare engagemang i familjeföretaget, vars byggnadsbestånd hon förnyade. I Örgryte, som trots sitt läge nära statskärnan först 1922 införlivades med Göteborg, inköpte paret Lilienberg den lantligt belägna anrika egendomen Stora Gårda. Även efter skilsmässan från Lilienberg och under det andra äktenskapet med stadsläkaren Gösta Göthlin låg den fasta bostaden där. Hennes enda barn Björn föddes 1917 men vådasköts 17 år gammal tragiskt till döds i samband med en andjakt. För att döva sorgen fortsatte hon sitt febrila liv med rastlöst arbete, ständiga resor och omfattande umgänge.

Efter att ha genomgått kortare utbildningskurser i Berlin och München började hon på 1920-talet driva egen arkitektverksamhet. Att hennes syster gifte sig med en bror till den funktionalismens banerförare som tagit sig artistnamnet Le Corbusier öppnade unika

möjligheter. Utan att få djupare kontakt kunde hon periodvis praktisera på dennes kontor i Paris. Då inleddes hennes samarbete med den framgångsrike schweiziske arkitekten och professorn Alfred Roth, stationerad i Zürich. Han lockades till Göteborg och tillsammans drev de ett arkitektföretag under två intensiva år. Kontakten fortsatte sedan under decennier. I Örgrytes närområde ritade de funkishus, som inte alltid välkomnades av mer traditionellt sinnade grannar, som med framgång överklagade. Trots sin bristfälliga formella utbildning blev Wallberg ändå, efter flera avslag, legitimerad som arkitekt SAR. Tillsammans med Sven Markelius hörde hon till de första svenskar som ville ansluta sig till den organisation för moderna funktionalister, som hade Le Corbusier till upphovsman.

Med visst socialt patos var Ingrid Wallberg angelägen om att förbättra bostadssituationen för arbetarklass och obemedlade. I den andan lät Wallberg och Roth i proletära Masthugget uppföra ett funkishus i HSB:s regi med höjdläge och bästa hamnutsikt. Därtill kom några bostadshus i Kungsladugård, med sin mer blandade befolkning. I övrigt uppfördes hennes villor och radhus i de mer förnåma områdena Bö och Skår i Örgryte liksom i Änggården, attraktivt beläget nära Botaniska trädgården och Slottsskogen, med gångavstånd till Sahlgrenska sjukhuset. Hennes hus gick

i den mindre skalan och hon bidrog även till småhusbebyggelsen i Norra Ängby i Bromma. Ett höghus som hon projekterat för centrala Malmö förverkligades aldrig. Wallberg var visserligen modernist och funktionalist men månade samtidigt om den måttfulla skalan. Hon såg trädgårdsstaden, alltmer ifrågasatt med funktionalismens segertåg, som ideal. Hon beklagade de barn som tvingades växa upp i stora opersonliga bostadsområden.

Utöver arkitekturgärningen lyfter författaren fram andra sidor av Wallbergs mångfacetterade liv. Hon verkade som företagsledare, skribent, debattör och till och med som författare under pseudonym. I hennes göteborgska umgängesnätverk ingick kända akademiker och intellektuella. Där fanns konstprofessorerna Axel Romdal och Sixten Strömbom med sina fruar Gudrun och Greta, filosofen och blivande landshövdingen Malte Jacobson, gift med Emma, judinna från Wien, litteraturhistorikern Sverker Ek med sin tidigare nämnda Karin och Josua Mjöberg, legendarisk rektor för Katedralskolan i Lund, med fru Astrid. I den kretsen kombinerades samtal kring litteratur, politik och livsåskådning med gemensamma sommarvistelser, inte minst i Halland, och söndagsutflykter till skogarna runt Hindås. I bakgrunden skymtar Torgny Segerstedt, vars tidning *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* var hennes husorgan.

Recensioner

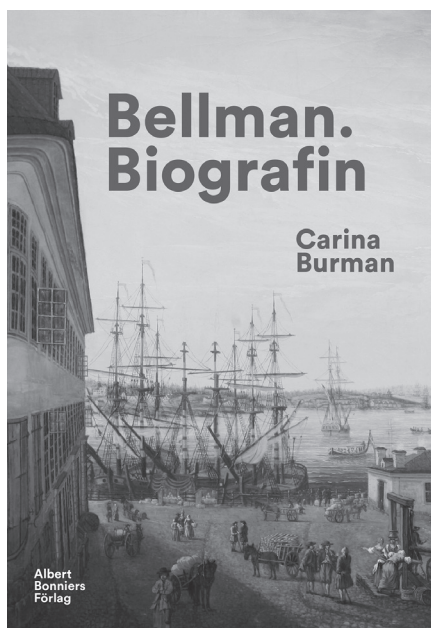

Politiskt hörde hon hemma inom den allmänliberala fällan. Hon markerade klart mot nazismen, fann antisemitismen vämjelig och karakteriserade Hitlers *Mein Kampf* som dravel.

Av Anne Brüggeres inträngande bio-

grafi framgår att Ingrid Wallberg, vid sidan om sin arkitektgärning, besatt en bred repertoar med vida intressen. Härom vittnar hennes bevarade bibliotek, där fack- och skönlitteratur blandats.

Bert Mårald

CARINA BURMAN

Bellman. Biografen

Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2019.
750 s.

Bellmans 1700-tal har nyligen framställts i nattsvart dager i Niklas Natt och Dags "Bellman noir"-deckare *1793*, *1794* och

1795. Natt och Dags blodiga böcker är sentida undantag i en litterär tradition där allt som har med Bellman att göra länge omgivits av ett romantiskt skimmer. Som Johan Stenström visade i sin bok *Bellman levde på 1800-talet* växte en veritabel Bellmankult fram efter diktarens död, uppblusen av fest- och sångglada män ur medelklassen.

Kvinnor, vin och sång var verkligen viktiga ingredienser i Carl Michael Bellmans diktning och till del också i hans liv. Det var det publiken förväntade sig av honom i hans livstid, och bilden har dröjt kvar sedan dess. Många som skrivit om Bellman har också sett liv och diktning som två sidor av samma mynt. Även Carina Burman berättar om skaldens utsvävande liv i Stockholms krogvärld i sin nya biografi. Men hon nöjer sig inte med det. *Bellman. Biografen* är en rundmålning av Bellmans värld och en djupdykning i hans person som tar läsaren bort från de gängse stereotyperna.

Vi får följa Bellman från vaggan till graven, från 1740 till 1795. Han föddes in i en relativt välbärgad högreståndsfamilj

som dock blev fattigare och fattigare och till slut inte hade många pengar att ge i arv till sina barn. Men de hade kostat på sin äldste son en god lärare, en informator som bodde i hemmet, och som gav honom en gedigen utbildning. Familjen hade även ett starkt nätverk som många gånger hjälpte Bellman till ämbeten i statens tjänst. Han var statstjänsteman hela sitt yrkesliv, men tyngdes inte alltför hårt av plikter. Ett ämbete kunde också vara ett sätt att försörja en skald.

Tidigt upptäcktes hans enorma begåvning, som både tog sig uttryck i ord och i själva framförandet av sångerna. Som underhållare på fester och klubbar och vid hovet var han oslagbar, och för oss sentida betraktare är det nog svårt att till fullo förstå hans geni. Carina Burman berättar till exempel att han var fenomenal på att härma olika djur, och i sångerna har han lämnat utrymme för dessa läten. Han var också känd för sina imitationer av diverse instrument. I Fredmans epistel 33, "Stolta stad", får sångaren agera valthorn, och i den berömda inledningen härmar han ett formligt myller av stockholmstyper:

Was ist das? – Ge rum vid roddartrappan! Undan, birfilare, skoputsare, tullsnokar och matroser! – Hurra! Lägg sillstjärten på ölkannan! – Trumf i bordet! – Tig Käring! – Svavelstickor här, sex knippor för en vittnen. – Trumf i bordet! Åtta styver håller jag. – Kurage, du

gamla granadör! – Vänd upp och ner på bolsfoten! Kullerbytta med Madammen i skjulet, citronerna på duken och spinnrocken på taket, och holländaren på kistan. – Ur vägen, kolgubbar, tvätterskor och mjölkkäringar! – Gör inte af med Nylänningen med sudna kringlor om halsen! – Gutår! sup mig till!

Bellman. Biografen är populärvetenskap i ordets rätta bemärkelse. Carina Burman är litteraturvetare och genom sin forskning djupt förtrogen med 1700-talets diktning och samhälle, samtidigt som hon förmedlar sina kunskaper på ett lättillgängligt och njutbart sätt som den erfarna författare hon också är. Läsaren lämnas aldrig i sticket utan får precis den hjälp som behövs för att förstå ett ålderdomligt ord eller en märklig sedvänja.

Carina Burman berättar med lätt hand och säker stil. Man sugas som läsare in i Bellmans öde och har svårt att lägga ifrån sig boken. Den närvarokänsla som berättelsen skapar är ibland så stark att man tycker sig ha 1700-talets Stockholm precis runt hörnet, och man behöver inte vara Bellmanbeundrare för att uppskatta berättelsen. Det fina bildmaterialet hjälper också till att ge läsaren en känsla av att befinna sig mitt i händelsernas centrum.

Det är uppenbart att Burman inte bara nöjt sig med att studera tidigare forskares verk utan hon har själv letat sig

Recensioner

---

igenom arkiven för att fördjupa bilden. Nätverken kring Bellman – familj, släkt, studiekamrater, ämbetskollegor, hovet, supbröder, välgörare – blir ordentligt belysta i den här biografien. Särskilt roligt är att Burman ansträngt sig att lära känna kvinnorna i Bellmans liv – en krävande forskningsuppgift.

Trots nya källor och noggrann läsning av tidigare forskning är det ändå Bellmans egen diktning som bildar ryggraden i Carina Burmans berättelse. Det var genom sina sånger och epistlar som Bellman förhöll sig till omvärlden och genom dem kan vi lära känna både honom och hans omgivning bättre. Han var en visuell poet som i ord tecknade det han såg omkring sig, och därför ger hans diktning också en bild av hans

värld. Sångerna är fulla av referenser till bibeln och den antika världen. Det var de hörnstenar som samtidens bildning vilade på och dessa är levande delar i Bellmans diktning. Om antiken och bibeln försvinner ur vår egen samtids utbildning kommer nog Bellman tyvärr att bli tämligen obegriplig för det stora flertalet.

Carina Burmans analys av sånger och dikter ger inblickar i Bellmans liv, men även en förståelse för skaldens litteraturhistoriska betydelse. Även om biografien är lättläst och tillgänglig, är den också en vetenskaplig biografi som kommer att vara svår att bortse från för framtida Bellmanforskare.

Åsa Karlsson

Essäer och nyheter

Årets svenska biografutgivning

Av Bo G Hall

Inte heller i år har möjlighet givits att ströva mellan stora och små förlagsstånd vid Bokmässan i Göteborg på jakt efter nya biografier över svenska gestalter som gått ur tiden. Pandemin satte återigen stopp för detta. Följande lista är därför resultatet av efterforskningar via nätet och ett par tidningars kultursidor. Någon heltäckning kan inte eftersträvas och vore svår att uppnå redan med tanke på den omfattande bokutgivningen i vårt land.

Politiker blir ofta föremål för biografier. Denna gång kan fyra redovisas: Anna-Lena Lodenius *En värmländsk Hitler. De första svenska nazisterna* om Birger Furugård (Historiska Media), Gösta Arvidsson *Lars Johan Hierta och hans tid. Demokratins dörrar öppnades* (Carlssons), Kerstin Mannheimer m.fl. red. *Röster om Sören Mannheimer* (A-script förlag) samt Dick Harrisons *Heliga Birgitta* (Historiska Media).

Krönten huvuden brukar inte sällan förekomma i denna litterära genre och här finns två skrifter att redovisa, båda om kvinnor: Carin Bergströms *Sofia. En*

drottningens liv (Historiska Media) och Margareta Backman *Det låg ett skimmer över Gustafs dagar. Hedvig Elisabeth Charlotta och den gustavianska tiden* (Lind & Co). Anknäytning till den gustavianska tiden har för övrigt även Tomas Blom, *Bellman. Diktare före sin tid* (Historiska Media).

Att den kvinnliga rösträtten i Sverige kunde fira ett hundra år 2021 var rimligen ett av skälen bakom följande titlar: Gudrun Nyberg *Läkarinnor – Sveriges först utbildade kvinnliga läkare* (Carlssons), Eva Karin Gyllenberg *Svenska kvinnliga pionjärer. Från Agnes till Wilhelmina*. (Ordalaget), Anders Johnson *Anna Whitlock. Reformpedagog och rösträttsledare* (Näringslivshistoria) och Karin Milles *Jag måste när ingen annan vill* om Sophie Sager (Natur & Kultur).

Den till antalet största gruppen nya biografier avser gestalter som varit aktiva inom olika fält. Hit hör Johan Schück *Herman Friedländer. En svensk judisk historia* (Medströms), Åsa och Tommy Bergenheim *Hjärnor och hjärtan – En bok om Lars Leksell* (Carlssons), Gun-

Essäer och nyheter

---

nela Björk *Karin & Nils Adamsson. Sexualupplysningens pionjärer* (Historiska Media), Mikaela Kindblom *Hasse Ekman. Dandyn i drömfabriken* (Modernista), Olle Näsman *Narren på scenen. Jan Olof Strandberg* (Carlssons), Rebecca Lennartsson *Ulla Winblad – liv och legend*, (Stockholmia) samt Henrik Knif *Göran Schildt – Två liv* (Gummerus).

Musik – fast av skiftande slag – är det gemensamma temat för Erik Kjellberg *Bengt Hallberg – Jazzpianist – kompositör – arrangör – pedagog* (Vax Records), Mattias Lundberg *Sven-Erik Bäck* (Gidlunds) samt Måns Mosesson *Biografen om Avici* (Bonniers), vilken är aviserad till november 2021.

Två bildskapare och två poeter ingår i årets skörd: de förra Anders Wahlgren *Konstnären Otto G. Carlslund* (Carlssons) och Annika Nilsson *Var vid gott mod. Märta Måås-Fjetterström* (Bonniers), de senare Magnus Nilsson *Kampdiktare i Folkhemmet. Arbetarpoeten Stig Sjödin* (Verbal förlag) och Nils Holmdahl *Dan Andersson. Myt och sanning - en biografi* (Globe bokhandel).

Slutligen brukar emellanåt också framstående gestalter inom idrottsvärlden få sina levnadsteckningar framställda redan innan de lämnat detta jordiska. Här representeras denna undergenre av Jan Söderkvist *Ren vilja. Berättelsen om Björn Borg* (Bookmark).

Personhistoriska samfundets årsmöte 2021

Personhistoriska samfundets styrelse och medlemmar samlades den 27 september 2021 till årsmöte i hembygdsgården Lerkrogen i Älvsjö. Mötet, som egentligen skulle hållits i maj men senarelagts på grund av pandemin, behandlade på grund av de ännu rådande restriktionerna endast formalia – såväl föredrag som sedvanlig supé utgick detta år.

Till ny styrelse valdes sittande ordförande fil. dr Lena Milton, vice ordförande fil. dr Åsa Karlsson, redaktör för *PHT* docent Hanna Enefalk, samt ledamöter docent Git Claesson Pipping, förste arkivarie Ingrid Karlsson och arkivarie Carina Gunnarsson. Samfundets tidigare skattmästare, arkivarie Kristina Lauridsen, avgick och ersattes av sektionchef Morgan Svedlund.

Medverkande i detta nummer

Andreas Anderberg (f. 1981) är jur. dr och universitetslektor i straffrätt vid Malmö universitet, men har ett stort släkt- och personhistoriskt intresse som bl.a. yttrat sig genom bidrag i *Släktforskarnas årsbok* och *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*.

Michael Bejke (f. 1960). Fil. mag. i historia, kulturvetare. Diplomerad journalist och omvärldsanalytiker. Arbetar för närvarande som gymnasielärare i svenska. Vice ordförande i Heraldiska Samfundet.

Jan Brunius (f. 1947) är docent i historia och har varit förste arkivarie vid Riksarkivet med ansvar för Kammararkivet, Slottsarkivet och Riksarkivets medeltida pergamentomslag. Han har förutom avhandlingen *Bondebygd i förändring* 1980 även publicerat *Vasatidens sambälle: En vägledning till arkiven 1520–1620* i Riksarkivet och en rad artiklar om medeltidens och 1500-talets historia.

Bo G Hall (f. 1938) är jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade i Uppsala våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron: Bruksägaren och statsministern Christian Lundberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.

Ulf Hamilton (f. 1944), civilingenjör och fil. dr på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bland annat skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets ”rättsröta”.

Patrik Henriksson (f. 1992), fil. mag. i statsvetenskap. Masterstudent i historia vid Karlstads universitet. Arbetar även för Stockholmsregionen i Bryssel.

Cecilia Jonsson (f. 1974), fil. dr i socialt arbete och verksam vid samhällsvetenskapliga fakulteten på Linnéuniversitetet i Växjö. Hennes forskning handlar om historiskt och samtida internationellt solidaritetsarbete, ideella organisationer och ideellt engagerade.

Åsa Karlsson (f. 1960) är fil. dr i historia vid Uppsala universitet 1994 på avhandlingen *Den jämlike undersåten: Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. Hon är huvudredaktör för *Svenskt biografiskt lexikon* sedan 2002 samt har forskat om bland annat elitnätverk inom den karolinska råds-kretsen och om svenska resenärer till Osmanska riket under 1700-talet.

Bert Mårald (f. 1938), fil. dr i historia vid Göteborgs Universitet 1974 på avhandlingen *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*. Universitetslektor vid Luleå Tekniska Universitet 1980–2003. På senare tid inriktad på utbildningshistoria.

Maria Sundström (f. 1963), fil. kand. i historia, äldrepedagog och vård- och omsorgslärare. Masterstudent i historia vid Karlstads universitet.

Solfrid Söderlind (f. 1956), professor i museologi med inriktning på konst vid Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet. Tidigare överintendent vid Nationalmuseum (2003–2011) och professor i konstvetenskap vid Uppsala universitet (2001–2003). Forskar om porträtt, fotografi, konstmuseer och konstsamlingar.

Personregister

A

Adlerhielm, Magdalena (1672-1727) 81

Adlerhielm, Johan
(1624-1679) 76, 77, 78, 80, 81

Anders Larsson (Gammal),
sekreterare 133, 136, 141

Anders Larsson, kunglig
köpman 131, 140, 141, 142, 143

Anna Larsdotter, adlad Sneckenfelt
(1600-1665) 77, 22

Aulén, Gustaf (1879-1977), biskop,
professor i teologi
..... 82, 83, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 94

B

Bagge (af Berga), Anders
(d. senast 1586), frälseman 6, 7

Bagge (af Berga), Bröms
(d. senast 1586), frälseman 7

Becker, Nils, köpman 147, 154

Bellman, Carl Michael
(1740-1795), poet, kanslist 182-185

Bengtsson Lars, tullnär vid
Stora Sjötullen i Stockholm 77

Björck, Gudmund (1905-1955),
professor i grekiska språket och
litteraturen 71, 72, 73

Brilioth, Yngve (1891-1959),
biskop, professor i kyrkohistoria 82, 83

Bröms, Lars (d. 1565), fogde,
militär 8

Brömsdotter, Anna (d. tidigast 1619),
frälsekvinnna 8, 9, 10

Bähr, Jöran d.ä., köpman 147, 154

Bähr, Simon, köpman 138

C

Cederholm, Anders (1858-1925),
smed, bilkonstruktör 48, 49, 53, 58, 59, 60

Cederholm, Hanna (f. Strandberg,
1858-1910), hemmafru 48-70

Cederholm, Jöns (1855-1925),
målarmästare, bilkonstruktör 48-70

Cleophasson, Antonius,
köpman, fogde 151

Clerck, Birgitta (d. 1701), friherrinna ... 80

Clerck, Christoffer, officer 80

Clerck, Hans, holmamiral och
amiralitetsråd 78, 80

Clerck, Jakob (1667-1690),
löjtnant 78, 81

Clerck, Tomas, jurist 81

D

Danell, G.A. (1908-2000),
kontraktspäst 86, 87, 89, 90, 91, 93

Danielsdotter, Anna (1570-1609)
g.m. kyrkoherden Elaus Terserus 99, 100

Danielsdotter, Brita 77

De Besche, Willem, köpman 148

De Geer, Louis, köpman 148

De la Gardie, Pontus, fältherre 122, 149

Drake (af Hagelsrum),
Magnus (1616-1693), militär 2, 6, 8

Personregister

E

Erik XIV (1533–1577), kung av Sverige
..... 14, 23, 120, 122, 123, 142, 149

Erikson, Gustaf (1859–1922),
bilkonstruktör 67

Eriksson, Peder, förde i sitt vapen tre
snäckor, borgmästare i Linköping 75

Filipsson, Klas (1548–1597),
kunglig sekreterare 13, 16

Francke, Fabian, köpman 151

Friitz, Johan, porträtt- och
dekorationsmålare 106–109, 118

Fuchs, Hans Fredrik, överste 147, 154

G

Gelitz, Ludvig, borgare 147, 154

Giustiano, Giovanni,
italiensk köpman 138

Gollenow, Hans, köpman 124

Gosselman, Ivar (1888–1965),
stiftssekreterare, jurist 86–88, 92–94

Gotskalk Olofsson, borgare 147

Gramaye, Gerhard,
holländsk köpman 122

Grip, Joakim, adelsman 122, 149

Gunilla, drottning 147

Gussarvius, Ericus Matthiae (1622–1686),
kyrkoherde i Ljusnarsberg 112, 119

Gustav II Adolf (1594–1632),
kung av Sverige 75, 101, 102

Gustav Vasa (1496–1560),
kung av Sverige 44, 124, 125, 128, 149

Gustavsdotter (Stjärnbjälke), Estrid
(d. ca 1585), frälsekvinna 13

Gustavsson (Stjärnbjälke), Erik
(d. 1577 el. 1578), häradshövding
i Vista och Tveta 6, 8, 15

Gustavsson (Stjärnbjälke), Olof (d. 1568),
väpnare, häradshövding i Ydre 6

H

Halstensdotter (Bagge af Berga),
Ingegerd (d. 1577 el. 1578) 6, 23

Hansdotter, Margareta (1594–1657),
kallad Stormor i Dalom 99–119

Hansson [Zynth], Christopher
(1589–1655), bonde i Helgum,
ledamot av bondeståndet 101, 117

Hansson, Jakob
[Johannis Zebrozyntius, Jacobus]
(1582–1642), biskop i Strängnäs,
professor i Uppsala 101

Hartman, Johan, se Adlerhielm, Johan

Hartman, Lorentz (d. 1617), förmögen
stockholmsborgare, guldsmed 75, 78

Hartman, Margareta 77, 78

Helander, Dick (1896–1978),
professor i teologi 83–96

Helsingius, Petrus Jonæ (1592–1663),
kyrkoherde i Falun och
Stora Kopparberg 110, 116, 119

Henrik Matsson Huggut,
sekreterare 131

Hesselius, Jakob (1690-1760), gruv-
predikant i Falun, magister 113-115, 119

Hising, Magdalena (Malin) (1602-1649),
g.m. biskopen i Västerås
Johannes Rudbeckius 108, 109, 118

Hülphers, Abraham (1734-1798),
topograf 110, 117-119

I

Isaksson (Halvhjort av Älmtaryd),
Birger (d. 1580), kunglig hovjunkare,
slottsloven 12, 14-18

J

Johan III (1537-1592),
kung av Sverige 3, 7, 8-16, 102, 123,
124, 127, 131, 135, 141, 144, 145, 147, 149, 150

Jon Larsson, anställd hos van Wijk 151

Jost Kopparslagare 135, 152

Justinianus, Johannes se Giustiano

Jöransson, Karl (d. tidigast 1571),
kunglig kammartjänare 14, 15, 16, 17

K

Karl IX (1550-1611), kung av Sverige
..... 9-13, 120, 123-127, 131, 141, 142, 144-147

Keith, Anders (d. 1597), skotsk friherre,
kunglig hovfunktionär 14, 17

Kooth, Valentin, lodsmed 133

Kruuse af Verchou,
Hans Abraham (1626-1688), friherre,
generalmajor, landshövding 78-81

L

Larsdotter, Brita, se Brita Sneckenfelt

Larsson, Hans [Laurentii, Johannes]
(1548-1603), kyrkoherde i
Själavad och Säbrå 100

Larsson, Lars, se Sneckenfelt, Lars

Lasse Finne,
anställd hos van Wijk 151

Leuhusen, Regnert, köpman 135, 152

Lilja, Carl Fredrik, (1812-1872),
tjuv 29, 45

Lind, Jenny (1820-1887),
sångerska (sopran) ... 164, 165, 166, 167, 168

Lindroth, Hjalmar (1893-1979),
professor i teologi 82, 8-93

Lindström, Ulla (1909-1999),
statsråd 158-163

Linné, Carl von (1707-1778),
botanist, naturforskare 155-158

Ludvigsson, Rasmus (d. 1594),
kunglig sekreterare 11, 12, 15, 16, 23

Lundgren, M., kyrkoherde 25

Lundin, Claës (1825-1908),
journalist, författare 64

Lundström, Gösta (1905-1991),
domprost 85-87, 89, 91, 93

M

Magni, Nicolaus (1540-1615),
kyrkoherde i Lönneberga 10

Margareta Olofsdotter,
Stockholm 8, 146, 147, 153

Personregister

Maria Eleonora (1599–1655),
svensk drottning 78

Mats Sparf,
anställd hos van Wijk 151

Molin, Lars (Lasse-Maja), (1785–1845),
tjuv, memoarförfattare 45, 00

Mouritz, Mickel, köpman 151

Muncktell, Johan Fredrik (1764–1848),
präst, herdamnesutgivare
..... 114–116, 118, 119

Måns Olofsson, borgare 147

Mårtensson, Olof [Martini, Olaus]
(1560–1624),
kyrkoherde i Nordingrå 101

N

Nicolaus Nilsson, lodgjutare .. 135, 138, 152

Nils Grelsson, fogde 133

O

Olof Eriksson, sekreterare,
fogde 134, 141, 146

Olof Månsson, lodgjutare 138

Olofsdotter (Drake från Västbo),
Margareta (d. senast 1576),
frälsekvinnna 8, 146, 147, 153

Olofsson (Stjärnbjälke), Gustav
(d. i början av 1630-talet), f
rälseman 9, 21

Olofsson (Stjärnbjälke), Måns (d. 1599),
kunglig småsven, fänrik 1–24

Olofsson, Tönnes (d. tidigast 1568),
militär, häradshövding i Ydre 12, 23

Oxenstierna, Axel (1583–1654),
rikskansler 77

P

Pedersdotter Skuthe, Margareta
(1560–1657), borgmästardotter,
riksrådinna 75, 76

Per Andersson, kamrerare,
fogde 133, 138, 141, 152

Per Mickelsson, fogde 136, 152

Persson (Silfversparre), Nils (d. 1572),
fogde, militär 13

Pettersson, Carl, (1815–1874),
tjuv 25, 29, 42, 46, 47

R

Rhyzelius, Andreas (1677–1761),
biskop i Linköping 100, 117

Ridderstad, Carl Fredrik, (1807–1886),
författare, publicist 29, 30, 45

Rudbeckius, Johannes (1581–1646),
biskop i Västerås 108, 109

Rudbeckius, Johannes (1623–1667),
kyrkoherde i Falun 112, 118, 119

Rudolf av Habsburg (1218–1291),
greve 172, 173

Rääf, Leonhard Fredrik (1786–1872),
fornforskare 1, 19

S

Salvius, Johan Adler (1590–1652),
riksråd och friherre 75–78

Samuelsson, Peter, (–1835), tjuv,
Carl Petterssons far 31

Sasse, Johan, fogde 144, 153

Segelberg, Eric (1920–2001),
pastor 82, 83, 89, 90

Segersdotter, Anna (1560–1632)
från Nänsjö 101

Sigismund (1566–1632),
kung av Polen och Sverige ... 9–13, 144, 146

Småpeper, Hindrik, köpman 151

Sneckenfelt, Brita (d. 1690) 78

Sneckenfelt, Lars (1621–1664),
sekreterare hos rikskansler
Axel Oxenstierna 77, 78, 81

Sparre, Erik, ståthållare 140

Spegel, Haquin (1645–1714),
ärkebiskop 112, 119

Starbäck, Carl Georg (1828–1885),
fil.mag. i historia, författare 1, 19

Svan, Brita, rådmansdotter 78

Svart, Henrik, borgare 145, 153

Sverkersson, Olof (troligen d. tidigast
1609), kunglig sekreterare 13, 16, 17

T

Taffern, Bertil, lodgjutare 130

Tegel, Erik Jöransson 147, 154

Terserus, Elaus (Elof) Engelberti,
(1554–1617), kyrkoherde i Leksand
..... 99–103, 110, 112, 118

Torkelsson, Daniel adlad
Svinhufvud i Västergötland 77

Trier, Pável, lodgjutare 138, 152

Troilius, Magnus (1704–1762),
kontraktspastor i Husby,
Västerås stift 114, 119

Troilius, Samuel (1619–1666),
kyrkoherde i Leksand 100, 115, 117

Troilius, Samuel (1706–1764),
ärkebiskop 100, 112, 115

Troilius, Uno Troili (1586–1664),
kyrkoherde i Leksand ... 102, 103, 108–110,
112, 115 117, 119

Törne, Mats, kamrerare 143, 153

W

Wallberg, Ingrid (1890–1965),
arkitekt 179–182

Westphaling, Pável, köpman 151

Wichman, Woldemar, tullnär 124

Wijk, Carl de,
son till Willam van Wijk 146, 154

Wijk, Kristina de,
dotter till Willam van Wijk 146

Wijk, Willam de,
son till Willem van Wijk 144, 146

Wijk, Willem (Welam) van (de) William
lodgjutare 120–154

Zamoyski, Jan (1542–1605),
polsk militär och politiker 4

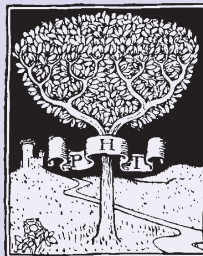

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

2021:2

Personhistorisk tidskrift utges av Personhistoriska samfundet, en ideell förening som har till ändamål att väcka och underhålla intresset för personhistorisk och biografisk forskning. Tidskriften grundades år 1879 och vänder sig till alla som är intresserade av personhistoria. *PHT* publicerar vetenskaplig forskning och bevakar nytgivnen litteratur inom området. Den utkommer med två nummer per år.

ISBN 0031-5699

